

ΠΑΝΗΓΥΡΙΚΗ ΣΥΝΕΔΡΙΑ ΤΗΣ 29^{ΗΣ} ΔΕΚΕΜΒΡΙΟΥ 1981

ΠΡΟΕΔΡΙΑ ΙΩΑΝΝΟΥ Ν. ΚΑΡΜΙΡΗ

Η ΣΩΤΗΡΙΑ ΤΩΝ ΕΚΤΟΣ ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣ
ΑΝΘΡΩΠΩΝ ΤΟΥ ΘΕΟΥ

ΟΜΙΛΙΑ ΤΟΥ ΠΡΟΕΔΡΟΥ Κ. ΙΩΑΝΝΟΥ Ν. ΚΑΡΜΙΡΗ

Κατὰ τὸ παρελθὸν ἔτος εἶχον τὴν τιμὴν νὰ ἀναπτύξω ἐνώπιον ὑμῶν τὸ δογματικὸν θέμα περὶ τῆς παγκοσμιότητος τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας, παρουσιάσας τὴν σχετικὴν ὀρθόδοξον διδασκαλίαν ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἁγίας Γραφῆς καὶ τῆς ἱερᾶς Παραδόσεως. Ἐτονίσθη τότε ὅτι ἡ ἐν Χριστῷ σωτηρία κέκτηται καθολικὸν καὶ παγκόσμιον καὶ πανανθρώπινον χαρακτῆρα, ἅτε τοῦ ἐνανθρωπήσαντος Θεοῦ «Λόγου πανταχοῦ ἐαυτὸν ἀπλώσαντος, καὶ ἄνω καὶ κάτω καὶ εἰς τὸ βάθος καὶ εἰς τὸ πλάτος», διότι ὁ Θεὸς δὲν εἶναι Θεὸς ἐνὸς λαοῦ καὶ μιᾶς χώρας μόνον, «οὐκ ἔστι μερικὸς Θεός, ἀλλὰ πάντων πατήρ... καὶ πάντων κηδεμών», κατὰ τοὺς μεγάλους Πατέρας Ἐθανάσιον καὶ Χρυσόστομον¹. Ἐπομένως οὐδεὶς ἀποκλείεται τῆς πρὸς αὐτὸν προσφορᾶς τῆς σωτηρίας ὑπὸ τοῦ παναγάθου καὶ πατρὸς τῶν ὄλων Θεοῦ, τοῦ «θέλοντος πάντας ἀνθρώπους σωθῆναι» (Α' Τιμ. 2, 4), ἀλλὰ προσφέρεται αὕτη οὐ μόνον πρὸς τοὺς ἐντὸς ἀλλὰ καὶ πρὸς τοὺς ἐκτὸς τῆς

1. Μ. Ἐθανάσιου, Περὶ ἐνανθρωπήσεως τοῦ Λόγου... 16, ΒΕΠ 30, 87. Ἰωάννου Χρυσόστομου, Εἰς Ρωμ. ὁμιλ. 8, 4. ΡG 60, 460.— Εἰς Ψαλμ. 113, 6. ΡG 55, 313.

Ἐκκλησίας θεοφιλεῖς (ἀνθρώπους τοῦ Θεοῦ) πάσης φυλῆς καὶ γλώσσης καὶ ἐποχῆς, ἔχοντας οὕτω τὴν δυνατότητα ἵνα ἐλευθέρως ἀποδεχθῶσιν ἢ ἀπορρίψωσιν τὴν σωτηρίαν². Κατὰ τὴν σημερινὴν δὲ τελευταίαν συνεδρίαν τῆς προεδρίας μου, ὑποχρεωμένος ἐκ τοῦ Ὁργανισμοῦ τῆς Ἀκαδημίας ὅπως «πραγματευθῶ θέμα τῆς ειδικότητός μου», ἔκρινα σκόπιμον, ὅπως συνεχίζων συμπληρώσω τὸ αὐτὸ θέμα, συναπτύσσων καὶ τινὰς περὶ αὐτοῦ θέσεις καὶ τῶν ἐξωχριστιανικῶν θρησκευτιῶν, ἵνα οὕτως ὀλοκληρωθῇ ἡ εἰκὼν τῆς παγκοσμιότητος τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας.

I

Κατὰ τὴν διδασκαλίαν τῆς ἁγίας Γραφῆς καὶ τῆς ἱεράς Παραδόσεως, ὁ «εἷς Θεὸς καὶ πατὴρ πάντων, ὁ ἐπὶ πάντων καὶ διὰ πάντων καὶ ἐν πᾶσιν ἡμῖν» (Ἐφεσ. 4, 6), ἐδημιούργησε καὶ συντηρεῖ «τὸν κόσμον καὶ πάντα τὰ ἐν αὐτῷ» (Πράξ. 17, 24), ὡς «ποιητὴς καὶ πατὴρ καὶ κύριος οὐρανοῦ καὶ γῆς, ὄρατῶν τε πάντων καὶ ἀοράτων»³. Εἰδικώτερον δὲ «ἐποίησε τὸν ἄνθρωπον κατ' εἰκόνα Θεοῦ» (Γεν. 1, 26. 5, 1)⁴, καὶ ἐπὶ πλέον «ἐποίησεν ἐξ ἐνὸς αἵματος πᾶν ἔθνος ἀνθρώπων κατοικεῖν ἐπὶ πᾶν τὸ πρόσωπον τῆς γῆς» (Πράξ. 17, 26). Κατὰ ταῦτα, πάντες οἱ ἄνθρωποι «ἐπίσης ἐφ' ἑαυτῶν φέρουσι τὴν θείαν εἰκόνα»⁵, εἰς τὴν ὁποίαν καὶ ὀφείλεται ἡ ἐνότης τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Ταῦτα πάντα σημαίνουσιν, ὅτι ὁ Θεὸς ἔπλασε τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν καθόλου ὡς μίαν «ἀδιάτμητον» ἐνότητα⁶, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐνότητος ἐδρά-

2. Βλ. Πρακτικά Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν 55 (1980) 261 ἐξ.

3. Σύμβολον πίστεως, παρὰ Ἰω. Καρμίρη, Τὰ δογματικά καὶ συμβολικά μνημεῖα τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, Ἀθῆναι 1960, τ. Γ², σ. 77.

4. Βλ. Π. Μπατσιώτου, Τὸ Γενέσεως 1, 26 ἐν τῇ Ὁρθοδόξῳ Θεολογίᾳ, ἐν: «Ὁρθοδοξία» 27 (1952) 359 - 372.

5. Γρηγορίου Νύσσης, Περὶ κατασκευῆς ἀνθρώπου, PG 44, 185.

6. Βλ. Γρηγορίου Νύσσης, αὐτόθι. Βλ. καὶ Περὶ τοῦ μὴ εἶναι τρεῖς θεοὺς, ἔνθα διδάσκεται, ὅτι ἡ ἀνθρωπίνη φύσις «μία ἐστίν, αὐτὴ πρὸς ἑαυτὴν ἠνωμένη, καὶ ἀδιάτμητος ἀκριβῶς μονάς, οὐκ ἀξαναμένη διὰ προσθήκης, οὐ μειουμένη δι' ὑφαιρέσεως, ἀλλ' ὅπερ ἐστὶν ἐν οὐσα, κἂν ἐν πλήθει φαίνεται, ἄσχιστος καὶ συνεχῆς καὶ ὀλόκληρος, καὶ τοῖς μετέχουσιν αὐτῆς

ζεται ἡ σωτηρία ὀλοκλήρου τοῦ ἀνθρωπίνου γένους ὑπὸ τοῦ ἐνανθρωπήσαντος καὶ ἀναλαβόντος ἐν ἑαυτῷ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν Υἱοῦ καὶ Λόγου τοῦ Θεοῦ⁷. Πράγματι οὗτος, προσλαβὼν μίαν συγκεκριμένην ἀτομικὴν ἀνθρωπίνην φύσιν, προσέλαβε συνάμα δι' αὐτῆς ἐν ἑαυτῷ, λόγῳ τῆς ἐνότητος τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, ὀλόκληρον τὸ «ἀνθρώπινον φύραμα», τὴν «μίαν, ἡνωμένην καὶ ἀδιάτμητον φύσιν», ἢ «τὴν ἀπαρχὴν τῆς κοινῆς φύσεως», ἣν καὶ ἀπελύτρωσε καὶ ἀποκατέστησεν «εἰς τὸ ἀρχαῖον»⁸. Οὕτω, κατὰ τὸν Γρηγόριον Νύσσης, ὁ Θεὸς Λόγος «γίνεται ἀνθρωπος μετὰ τοῦ εἶναι Θεός, κἀκεῖνο ὄλον ὧν καὶ τοῦτο ὄλον γενόμενος, καὶ οὕτω συνανεκράθη Θεῷ τὸ ἀνθρώπινον, τοῦ κατὰ Χριστὸν ἀνθρώπου τὴν μεσιτείαν ἐργασαμένου, ᾧ διὰ τῆς ἀναληφθείσης ἡμῶν ἀπαρχῆς ὄλον τῇ δυνάμει συνανεκράθη τὸ φύραμα». Τοιοῦτοτρόπως ἐγένετο «σῶμα αὐτοῦ πᾶσα ἡ ἀνθρωπίνη φύσις, ἣ κατεμίχθη»⁹, ἣν καὶ ἔσωσεν. Ἀλλ' οὕτω, διὰ τῆς σαρκώσεως καὶ τῆς ὅλης ἀπολυτρωτικῆς δράσεώς του ὁ Λυτρωτὴς κατέστησεν δυνατὴν τὴν σωτηρίαν ἐξ ἀντικειμένου δι' ὄλους τοὺς ἀνθρώπους, ἀνεξαρτήτως ἐθνότητος, φυλῆς, γλώσσης, χρώματος, φύλου, τάξεως, ἰδρύσας πρὸς τοῦτο τὴν Ἐκκλησίαν του ὡς ὄργανον τῆς ἐλευθέρως ὑποκειμενικῆς προσοικειώσεως τῆς σωτηρίας ὑφ' ὄλων τῶν ἀνθρώπων, νοουμένην

καθ' ἕκαστον οὐ συνδιαουμένην» (PG 45, 120). Πρβλ. καὶ Κ. Σκοουτέρη, Ἡ ἐνότης τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως ὡς πραγματικὴ προϋπόθεσις τῆς σωτηρίας, Ἀθήναι 1969.

7. Οὗτος, «... τῷ ἀνθρώπῳ ἀνακραθεῖς, καὶ πᾶσαν ἐν ἑαυτῷ τὴν ἡμετέραν φύσιν δεξάμενος, ἵνα τῇ πρὸς τὸ θεῖον ἀνακράσει συναποθεωθῇ τὸ ἀνθρώπινον, διὰ τῆς ἀπαρχῆς ἐκείνης παντός συναγιαζομένου τοῦ τῆς φύσεως ἡμῶν φυράματος». (Γρηγόριον Νύσσης, Ἀντιρρητικός πρὸς τὰ Ἀπολλωναρίον, PG 45, 1152). Βλ. καὶ Ἰω. Καρμίρη, Ἡ παγκοσμιότης τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας, Ἀθήναι 1981, σ. 32, 42.

8. Γρηγόριον Νύσσης, Περὶ τοῦ μὴ εἶναι τρεῖς θεοὺς, PG 45, 120.— Κατὰ Εὐνομίον, PG 45, 700.— Περὶ τελειότητος, PG 46, 280: «Ὡσπερ ἡ ἀπαρχὴ τοῦ φυράματος διὰ καθαρότητός τε καὶ ἀπαθείας ὑψικεύθη τῷ ἀληθινῷ Πατρὶ καὶ Θεῷ, οὕτω καὶ ἡμεῖς, τὸ φύραμα, διὰ τῶν ὁμοίων ὁδῶν τῷ Πατρὶ τῆς ἀφθαρσίας κολληθησόμεθα, διὰ τοῦ μιμήσασθαι, καθὼς ἂν ἢ δυνατόν, τοῦ μεσίτου τὸ ἀπαθές τε καὶ ἀαλλοιώτον».

9. Λόγος ἀντιρρητικός πρὸς τὴν Εὐνομίον ἔκθεσιν, PG 45, 533.— Περὶ τῆς τριημέρου προθεσμίας τῆς ἀναστάσεως τοῦ Κυρίου ἡμῶν Ἰησοῦ Χριστοῦ, PG 46, 628.— Εἰς τό: ἔταν ὑποταγῇ αὐτῷ τὰ πάντα... , PG 44, 1320.

γενικώτερον ὡς τὸ παγκόσμιον μυστήριον τῆς σωτηρίας. «Αὐτῇ γὰρ τῇ Ἐκκλησίᾳ πεπίστευται ἢ τοῦ Θεοῦ δωρεά»¹⁰.

Ἄλλ' ὅμως «ἄχρις οὗ τὸ πλήρωμα τῶν ἐθνῶν εἰσέλθῃ» εἰς τὴν Ἐκκλησίαν (Ρωμ. 11, 25) καὶ οὕτως αὕτη περιλάβῃ ἐν τοῖς κόλποις της πάντας τοὺς ἀνθρώπους, ὅτε «γενήσεται μία ποιμνῆ, εἷς ποιμὴν» (Ἰωάν. 10, 16), ἡ σωτηρία θὰ παρέχῃται, κατὰ θεϊαν βούλησιν καὶ χάριν, οὐ μόνον ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς αὐτῆς πρὸς πάντας τοὺς ἐπιδεικτικούς σωτηρίας ἀνθρώπους — τέκνα τοῦ κοινοῦ οὐρανοῦ Πατρὸς ὑπ' αὐτοῦ, καθ' ὅσον «ἐν παντὶ ἔθνει ὁ φοβούμενος αὐτὸν καὶ ἐργαζόμενος δικαιοσύνην δεκτὸς αὐτῶ ἐστίν» εἰς σωτηρίαν (Πράξ. 10, 35). Τὸ δυσχερὲς τοῦτο θεολογικὸν πρόβλημα δέον νὰ διευκρινησθῇ ἐνταῦθα, καθ' ὅσον ὑπεστηρίχθη ὑπὸ τινων ἐκκλησιαστικῶν πατέρων καὶ συγγραφέων, ὡς τοῦ Κυπριανοῦ, τοῦ Εἰρηναίου, τοῦ Ὠριγένους, τοῦ Αὐγουστίνου, τοῦ Χρυσοστόμου καὶ ἄλλων, μέχρις ἰκανῶν συγχρόνων θεολόγων, ὅτι μόνον ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ καὶ διὰ τῆς Ἐκκλησίας δύναται νὰ σωθῇ ὁ ἀνθρωπος, ἐνῶ «ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας δὲν ὑπάρχει σωτηρία» (“*extra ecclesiam nulla salus*”)¹¹. Φαίνεται, λοιπόν, κατὰ τὴν ἐκδοχὴν ταύτην, ὅτι δὲν δύναται νὰ σωθῇ ὁ ἀνθρωπος ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ μόνον ἐντὸς αὐτῆς, δηλαδὴ ἐν τῇ ἀληθεῖ καὶ ὁρατῇ ἐνώσει καὶ ἐνσωματώσει εἰς τὸ σῶμα αὐτῆς, ἧς ἀποκλειστικὸν ἔργον εἶναι ἢ ἐν αὐτῇ καὶ δι' αὐτῆς πραγματοποιουμένη ὑποκειμενικὴ προσοικειώσις τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας. Συνεπῶς φαίνεται, ἐκ πρώτης ὄψεως, ὅτι δὲν δύναται νὰ τύχῃσι τῆς σωτηρίας οἱ ἔξω τῆς ἀληθοῦς Ἐκκλησίας ἰστάμενοι, καὶ δὴ πρῶτον μὲν οἱ αἰρετικοὶ καὶ γενικῶς οἱ ἑτερόδοξοι χριστιανοί, οἱ ἀνήκοντες εἰς τὰς

10. Εἰρηναίου, Ἐλεγχος ψευδων. γνώσεως 3, 24, 1. PG 7, 966.

11. Κυπριανοῦ, *De unit. eccl.* 6. *Epist.* 73, 21. 62, 4. PL 3, 1122. 4, 502. 381. Εἰρηναίου, αὐτόθι. Ὠριγένους, *Εἰς Ἰησοῦν Ναυῆ ὁμιλ.* 3, 5. PG 12, 841 - 842. Αὐγουστίνου, *Sermo ad Caesar. eccl. plebem* 6. PL 43, 695, βλ. καὶ *Bapt.* 4, 17, 24: “*Salus extra ecclesiam non est*”. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, “*Ὅτε τῆς Ἐκκλησίας ἔξω εὐρεθεῖς Εὐτρόπιος* 1, 6. PG 52, 397. 402.— *Εἰς Ἐφεσ.* ὁμιλ. 11, 3 - 4. PG 62, 84 - 85.— *Εἰς Ἀ Κορ.* ὁμιλ. 30, 2. PG 61, 252 καὶ ὁμιλ. 31, 2, στ. 259.— *Εἰς Κολ.* ὁμιλ. 7, 1. PG 62, 344.

διαφόρους χριστιανικὰς ὁμολογίας καὶ αἵρετικὰς κοινότητας, δεύτερον δὲ πολὺν περισσότερον οἱ ἀνήκοντες εἰς τὰς διαφόρους ἑξωχριστιανικὰς θρησκείας («ἔθνηκοὶ») καὶ εἰδωολολάτραι. Ἀντιθέτως ὅμως πιστεύεται γενικῶς ὑπὸ πλῆθος χριστιανῶν, ὅτι («ἡ σωτήριος πᾶσιν ἀνθρώποις χάρις τοῦ Θεοῦ») (Τίτ. 2, 1) ἐνεργεῖ ἀπολυτρωτικῶς οὐ μόνον ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας, ἀλλὰ καὶ ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας, ἐπὶ τῶν ἐπιδεκτικῶν ταύτης ἑτεροδόξων καὶ ἑτεροθρήσκων πιστευόντων εἰς τὸν Θεόν, συμφώνως πρὸς «ἀνεξερευνήτα κρίματα» τοῦ Θεοῦ καὶ δι' «ἀνεξιχνίαστων ὁδῶν αὐτοῦ» (Ρωμ. 11, 33), «διαμένουσα ἀμεταμέλητος τοῖς βουλομένοις»¹², ἐφ' ὅσον εἶναι «ἀμεταμέλητα τὰ χαρίσματα καὶ ἡ κλήσις τοῦ Θεοῦ» (Ρωμ. 11, 29).

Ἐπὶ τῆς διχογνωμίας ταύτης παρατηροῦμεν ἐν πρώτοις, ὅτι εἶναι μὲν ἀληθές, ὅτι ἡ Ἐκκλησία εἶναι ἡ κιβωτὸς καὶ τὸ κέντρον καὶ τὸ ὄργανον τῆς ἀπολυτρώσεως, καθ' ὅτι ἐν αὐτῇ πληροῦνται οἱ ὄροι τῆς σωτηρίας, δηλαδή ἡ πίστις εἰς τὸν Χριστόν, ὡς καὶ τὸ βάπτισμα μετὰ τῶν λοιπῶν μυστηρίων, ἐφ' ὅσον ὁ πιστεύσας καὶ ποιήσας καὶ βαπτισθεὶς σωθήσεται (Μάρκ. 16, 16). ἀλλ' ὅμως ἐκ τῆς ἐκκλησιαστικῆς ταύτης διδασκαλίας οὐδόλως ἐμποδίζεται ὁ πανάγαθος καὶ πατὴρ τῶν ὄλων Θεός, ὅστις («ἀγάπη ἐστίν») (Α' Ἰωάν. 4, 8) καὶ «θέλει πάντας ἀνθρώπους σωθῆναι» (Α' Τιμ. 2, 4), ἵνα προσφέρῃ χάριτι τὴν σωτηρίαν καὶ εἰς τοὺς ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας ζῶντας καὶ πιστεύοντας εἰς τὸν Θεὸν εὐσεβεῖς καὶ δικαίους, χωρὶς ὅμως διὰ τούτου νὰ θίγηται ἡ ὀρθότης τῆς διδασκαλίας περὶ παροχῆς τῆς σωτηρίας ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Ἡ περὶ σωτηρίας τῶν ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας θεολογικὴ αὕτη θεωρία ἐδράζεται ἐπὶ τῆς καθολικότητος τοῦ λυτρωτικοῦ βουλήματος τοῦ Θεοῦ, τὸ ὁποῖον ἀπέδειξεν ὁ Θεὸς - Πατὴρ κατ' ἐξοχὴν διὰ τῆς ἀποστολῆς εἰς τὸν κόσμον καὶ τῆς σταυρικῆς θυσίας τοῦ Υἱοῦ του πρὸς σωτηρίαν αὐτοῦ. «Οὕτω γὰρ ἠγάπησεν ὁ Θεὸς τὸν κόσμον, ὥστε τὸν υἱὸν αὐτοῦ τὸν μονογενῆ ἔδωκεν, ἵνα πᾶς ὁ πιστεύων εἰς αὐτὸν μὴ ἀπόληται, ἀλλ' ἔχη ζωὴν αἰώνιον» (Ἰωάν. 3, 16). Καὶ μάλι-

12. M. Ἀθανασίου, Κατ' Ἀρεταῶν. III, 25. PG 26, 376.

στα «αὐτὸς πρῶτος ἠγάπησεν ἡμᾶς», ἐχθροὺς ὄντας αὐτῷ, καὶ «τοῦ ἰδίου υἱοῦ οὐκ ἐφείσατο, ἀλλ' ὑπὲρ ἡμῶν πάντων παρέδωκεν αὐτόν» (Α' Ἰωάν. 4, 19. Ρωμ. 8, 32), ἀφοῦ «ἠτοίμασεν αὐτόν κατὰ πρόσωπον πάντων τῶν λαῶν, φῶς εἰς ἀποκάλυψιν ἐθνῶν» (Ἑσ. 9, 6) καὶ «λύτρωσιν» αὐτῶν (Λουκ. 1, 68). Τοῦτο ὁμως προϋποθέτει ἀναντιρρήτως, ὅτι καὶ πάντες οἱ πιστεύοντες εἰς τὸν Θεὸν ἄνθρωποι ἐν πάσαις ταῖς θρησκείαις καὶ ὁμολογίαις πάντων τῶν λαῶν καὶ χρόνων δύναται διὰ τῆς πίστεως νὰ γίνωνται κοινωνοὶ τῆς ἀπὸ τοῦ λυτρωτικοῦ βουλήματος τοῦ Θεοῦ - Πατρὸς καὶ τῆς ἀπολυτρωτικῆς θυσίας τοῦ Υἱοῦ του προοιούσης σωτηρίας. Τὸ λυτρωτικὸν βούλημα τοῦ Θεοῦ χαρακτηρίζεται ὑπὸ τοῦ ἀποστόλου Παύλου ὡς «μυστήριον τοῦ θελήματος αὐτοῦ κατὰ τὴν εὐδοκίαν αὐτοῦ, ἣν προέθετο ἐν αὐτῷ εἰς οἰκονομίαν τοῦ πληρώματος τῶν καιρῶν, ἀνακεφαλαιώσασθαι τὰ πάντα ἐν τῷ Χριστῷ», ἐκφραζόμενον καὶ ὡς λυτρωτικὴ «οἰκονομία τοῦ μυστηρίου τοῦ ἀποκεκρυμμένου ἀπὸ τῶν αἰώνων ἐν τῷ Θεῷ, τῷ τὰ πάντα κτίσαντι διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ» (Ἐφεσ. 1, 9 - 10. 3, 9). Ἡ δὲ θυσία τοῦ Λυτρωτοῦ κέκτηται ἄπειρον καὶ καθολικὴν καὶ διηνεκὴ ἰλαστικὴν δύναμιν, ἰσχύουσα διὰ πάντας τοὺς ἀνθρώπους καὶ διὰ πάντας τοὺς χρόνους καὶ τόπους (Α' Ἰωάν. 2, 2. Κολ. 1, 20. Β' Κορ. 5, 15. Α' Τιμ. 2, 6). Ἀληθῶς ὁ σταυρικὸς θάνατος τοῦ Χριστοῦ ὑπῆρξε θυσία ἐξιλαστήριος, ἐξ ἀπείρου ἀγάπης προσενεχθεῖσα ὑπ' αὐτοῦ ἀντιπροσωπευτικῶς τῷ Θεῷ «ὑπὲρ πάντων» τῶν ἀνθρώπων (Β' Κορ. 5, 15. Α' Τιμ. 2, 6), ἐκ τῆς ὁποίας ἐξεπήγασεν ἡ σωτηρία πάντων. Διότι διὰ τῆς ὑψίστης καὶ μοναδικῆς («ἐφάπαξ») θυσίας τοῦ Γολγοθᾶ ὁ Σωτὴρ «ἐξηγόρασεν» ἢ «ἐλύτρωσεν» ἡμᾶς (Γαλ. 3, 13. 4, 5. Τίτ. 2, 14. Α' Πέτρ. 1, 18), προσενεγκὼν τὴν ζωὴν ἢ τὸ αἷμά του ὡς «λύτρον» ἢ «ἀντίλυτρον» (Μαθ. 20, 28. Μάρκ. 10, 45. Α' Τιμ. 2, 6. Ρωμ. 3, 25. 5, 9. Ἐφεσ. 1, 7. Ἐβρ. 9, 12. Α' Πέτρ. 1, 19), αὐτὸς ὢν καὶ ἀποθανὼν «δίκαιος ὑπὲρ ἀδίκων» (Α' Πέτρ. 3, 18). Τοιοῦτοτρόπως ἐγένετο ὁ Χριστὸς «ίλασμός περὶ τῶν ἁμαρτιῶν ἡμῶν . . . καὶ ὅλου τοῦ κόσμου» (Α' Ἰωάν. 2, 2. 4, 10), καθ' ὅτι Θεὸς ἦν ἐν Χριστῷ κόσμον καταλ-

λάσσων ἑαυτῶ, μὴ λογιζόμενος αὐτοῖς τὰ παραπτώματα αὐτῶν) (Β' Κορ. 5, 19)¹³. Συννοῶ δὲ πᾶσι τούτοις ἡ ἅγια Γραφή διδάσκει, ὅτι ὁ «ὕπερ πάντων» τῶν ἀνθρώπων θυσιασθεὶς θεῖος Αντρωτής (Β' Κορ. 5, 14 - 15), ὡς («τὸ ἀρνίον τὸ ἐσφαγμένον ἀπὸ καταβολῆς κόσμου») (Ἄποκ. 13, 8), προσφέρει καθ' ὅλους τοὺς αἰῶνας καὶ χιλιετηρίδας τὴν σωτηρίαν πρὸς «πᾶν ἔθνος καὶ φυλὴν καὶ γλῶσσαν καὶ λαόν» (Ἄποκ. 14, 6), οὕτω δὲ ἐσώθη ἀποδεχθὲν ἐλευθέρως τὴν σωτήριον χάριν «πλήθος ἀναρίθμητον ἐκ παντὸς ἔθνους καὶ φυλῶν καὶ λαῶν καὶ γλωσσῶν» (Ἄποκ. 7, 9 ἐξ.). «Ἡ Ἰουδαίων ὁ Θεὸς μόνον; οὐχὶ καὶ ἐθνῶν; ναὶ καὶ ἐθνῶν, εἴπερ εἷς ὁ Θεὸς» (Ρωμ. 3, 29).

Ἐπειτα ἡ ἀλήθεια τῆς ἀνωτέρω θέσεως ἀποδείκνυται καὶ ἐκ τοῦ ὅτι ἡ ἀντίθετος περὶ ὀλοκληρωτικοῦ ἀποκλεισμοῦ ἀπὸ τῆς σωτηρίας τῶν ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας ζώντων ἀνθρώπων διδασκαλία δὲν διδάσκεται ὑπὸ τῆς Καινῆς Διαθήκης¹⁴, καὶ ἐπομένως στερεῖται τοῦ κυριωτάτου τούτου γνωρίσματος καὶ ἐρείσματος παντὸς ὀρθοδόξου δόγματος, ἀντιστρατευομένη πρὸς αὐτὴν τὴν οὐσίαν καὶ ἀποστολὴν καὶ θεμελιώδη περὶ σωτηρίας διδασκαλίαν τῆς χριστιανικῆς θρησκείας.

13. Πρβλ. καὶ Ἰω. Καρμίρη, Σύνοψις τῆς δογματικῆς διδασκαλίας τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, Ἀθήναι 1957, σ. 63 - 64.

14. Τοῦναντίον ὁ ἀπόστολος Παῦλος ἰδίως διδάσκει, ὅτι ὁ Θεὸς καλεῖ καὶ δικαιοὶ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς πίστεως καὶ τῆς δικαιοσύνης Ἰουδαίους τε καὶ ἐθνικούς, χριστιανούς καὶ μὴ χριστιανούς, οὕτως ὥστε «ἔθνη τὰ μὴ διώκοντα δικαιοσύνην κατέλαβε δικαιοσύνην, δικαιοσύνην δὲ τὴν ἐκ πίστεως». Πράττει δὲ τοῦτο ὁ Θεὸς κατὰ τὴν ἀπολύτως ἐλευθέραν καὶ δικαίαν ἐκλογὴν καὶ κρίσιν αὐτοῦ,—(οὐ γὰρ ἐστὶ προσωποληψία παρὰ τῷ Θεῷ)—, καὶ οὐδεὶς «ἐγκαλέσει κατὰ ἐκλεκτῶν Θεοῦ Θεὸς ὁ δικαίων, τίς ὁ κατακρίνων; . . . τῷ γὰρ βουλήματι αὐτοῦ τίς ἀνθέστηκεν; ὦ ἄνθρωπε, μενοῦν γε σὺ τίς εἶ ὁ ἀνταποκρινόμενος τῷ Θεῷ; μὴ ἐρεῖ τὸ πλάσμα τῷ πλάσαντι, τί μὲ ἐποίησας οὕτως; ἢ οὐκ ἔχει ἐξουσίαν ὁ κεραμεὺς τοῦ πηλοῦ ἐκ τοῦ αὐτοῦ φεράματος ποιῆσαι ὁ μὲν εἰς τιμὴν σκευῆς, ὁ δὲ εἰς ἀτιμίαν; εἰ δὲ θέλων ὁ Θεὸς ἐνδείξασθαι τὴν ὀργὴν καὶ γνωρίσαι τὸ δυνατόν αὐτοῦ ἤργηκεν ἐν πολλῇ μακροθυμίᾳ σκευὴ ὀργῆς κατηρητισμένα εἰς ἀπάλειαν, καὶ ἵνα γνωρίσῃ τὸν πλοῦτον τῆς δόξης αὐτοῦ ἐπὶ σκευῇ ἐλέους, ἃ προητοίμασεν εἰς δόξαν, οὗς καὶ ἐκάλεσεν ἡμᾶς οὐ μόνον ἐξ Ἰουδαίων ἀλλὰ καὶ ἐξ ἐθνῶν; ὡς καὶ ἐν τῷ Ὡσηὲ λέγει: «καλέσω τὸν οὐ λαόν μου λαόν μου καὶ τὴν οὐκ ἠραπημένην ἠραπημένην» καὶ ἔσται ἐν τῷ τόπῳ οὗ ἐρρέθη (αὐτοῖς)· λαὸς μου ὑμεῖς, ἐκεῖ κληθήσονται υἱοὶ Θεοῦ ζώντος. . . Πᾶς γὰρ ὃς ἂν ἐπικαλέσῃται τὸ ὄνομα Κυρίου, σωθήσεται. . .» (Ρωμ. 2, 11, 8, 33. 9, 19 - 26. 30. 10, 13 κ.λπ.)

Δι' ὃ καὶ μεταγενεστέρως ἐδιδάχθη αὕτη ὑπὸ τῶν μνημονευθέντων ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, ἐξαρθεῖσα ἰδίως ὑπὸ τῆς Ρωμαϊκῆς Ἐκκλησίας καθ' ὑπερβολὴν καὶ ἀποκλειστικότητα δι' ἑαυτήν, ἐνῶ τοῦναντίον παρὰ τοῖς Ὁρθοδόξοις ὀλιγώτερον καὶ σπανιότερον ἐχρησιμοποιήθη τὸ δίδαγμα τοῦτο, χρησιμοποιηθείσης πολλακίς ὑπ' αὐτῶν εὐρείας («οἰκονομίας») καὶ ἐπιεικειᾶς ἐπὶ τῶν ἐπιστρεφόντων εἰς τὴν Ὁρθόδοξον Ἐκκλησίαν αἵρετικῶν¹⁵. Ἀπὸ δὲ τοῦ ἰστ' ἰδίως αἰῶνος ἠμφεσβητήθη τὸ ἀπόλυτον τῆς ἐν λόγῳ διδασκαλίας ὑπὸ δυτικῶν κυρίως θεολόγων καὶ ἱεραποστόλων. Καὶ πράγματι αὕτη δὲν εἶναι ἀπόλυτος, ἀλλὰ σχετική, θεωρητέα μᾶλλον ὡς παραίνεσις πρὸς ἀποφυγὴν τῶν αἱρέσεων καὶ τῶν σχισμάτων καὶ διάσωσιν τῆς ἐνότητος τῆς Ἐκκλησίας, ὡς καὶ πρὸς προφύλαξιν τῶν χριστιανῶν ἀπὸ τῶν ἑτεροθρήσκων, διατυπωθεῖσα μὲ κριτήριον τὴν εἰκόνα τοῦ τότε γνωστοῦ περιορισμένου ἀρχαίου κόσμου, οὐχὶ δὲ τοῦ βραδύτερον διὰ τῶν μεγάλων ἐξερευνήσεων ἀνακαλυφθέντος ὑπολοίπου ἀχανοῦς κόσμου, ἐν μέσῳ τοῦ ὁποίου ἡ Ἐκκλησία κέκληται, ὅπως ἀσκήσῃ τὸ ἱεραποστολικὸν ἔργον της, προσφέρουσα εἰς αὐτὸν τὴν ἐν Χριστῷ σωτηρίαν («ἕως ἐσχάτου τῆς γῆς») (Πράξ. 1, 8. 13, 47), εἰς «πάντα τὰ ἔθνη» (Ματθ. 28, 19), καθ' ὅσον ὁ Χριστὸς εἶναι ἡ τελικὴ ἀποκάλυψις τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ καὶ ὁ μόνος «δυνάμενος σῶσαι» (Ἰακ. 4, 12). Κυρίως διὰ τῆς διδασκαλίας «ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας δὲν ὑπάρχει σωτηρία» νοεῖται ὅτι δὲν ὑπάρχει σωτηρία εἰς τὰς αἵρετικὰς καὶ σχισματικὰς Ἐκκλησίας καὶ κοινότητας καθ' ἑαυτάς, οὐχὶ δ' ὅμως καὶ εἰς τοὺς καθ' ἕκαστον ἐν αὐταῖς βεβαπτισμένους πιστοὺς καὶ δικαίους χριστιανούς, ὡς καὶ εἰς τοὺς ἐν ταῖς ἐξωχριστιανικαῖς θρησκείαις «ἄνθρωπους τοῦ Θεοῦ», δι' οὓς πάντοτε καὶ πανταχοῦ ὑφίσταται δυνατότης σωτηρίας θεία χάριτι καὶ φιλανθρωπία. Ὡστε πρὸς σκοποὺς κυρίως ἀμυντικῶν διὰ τοὺς αἵρετικὸν καὶ ἑτεροδόξον, ὡς καὶ ἱεραποστολι-

15. Βλ. Ἰω. Κ α ρ μ ί ρ η, Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα . . . , τ. Π¹, Παράρτημα, Ἀθήναι 1953, σ. 972 ἐξ. Τοῦ αὐτοῦ, Πῶς δεῖ δέχεσθαι τοὺς προσιώντας τῇ Ὁρθοδοξίᾳ ἑτεροδόξους, Ἀθήναι 1954. (Ἀνάτυπον ἐκ τῆς «Θεολογίας»).

κούς διὰ τοὺς ἑτεροθρήσκους, ἢ καὶ πρὸς προάσπισιν καὶ διατήρησιν τῆς ἐκκλησιαστικῆς ἐνότητος, ἐχρησιμοποιήθη περιστασιακῶς καὶ οὐχὶ πάντοτε καὶ ἀπολύτως ἐν τῇ παραδόσει τῆς Ἐκκλησίας καὶ ἐξακολουθεῖ χρησιμοποιούμενον ὀρθῶς ἐν αὐτῇ τὸ εἰρημένον ἀπόφθεγμα, μὴ θιγόμενον ἀμέσως μηδὲ αἰρόμενον ὀλοσχερῶς ὑπὸ τῆς περὶ παγκοσμιότητος τῆς σωτηρίας θεμελιώδους διδασκαλίας τοῦ Χριστιανισμοῦ. Τοῦναντίον, «ἐκ θεολογικῆς καὶ ἐκκλησιαστικῆς ἐπόψεως τὸ δυνατόν τοῦτο τῆς σωτηρίας (τῶν ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας) δύναται νὰ στηριχθῆ, χωρὶς νὰ διασαλευθῆ τὸ ἀξίωμα «ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας δὲν ὑπάρχει σωτηρία. . .»¹⁶. Ἐπομένως τοῦτο δύναται νὰ ἐξακολουθήσῃ ἰσχυρὸν γενικῶς καὶ κανονικῶς κατὰ τὰς ἐκάστοτε ἐκκλησιαστικὰς ἀνάγκας καὶ περιστάσεις, χωρὶς ὅμως νὰ θεωρῆται καὶ ὡς ἀπόλυτον καὶ ἀποκλειστικόν, ἀποκλείον τὴν παράλληλον ἰσχὴν καὶ τῆς γενικωτέρας χριστιανικῆς διδασκαλίας περὶ ὑπάρξεως («Ἐκκλησίας ἔξω τῆς Ἐκκλησίας») καὶ δυνατότητος σωτηρίας ἐν αὐτῇ θείᾳ χάριτι.

Περαιτέρω, ἐξεταζόμενον εὐρύτερον καὶ κατ' οὐσίαν τὸ ἀξίωμα τοῦτο, δὲν ἀποκλείει τῆς σωτηρίας πάντας ἀνεξαιρέτως τοὺς ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας ὄντας, ἀλλὰ τοὺς οἰκειοθελῶς καὶ ἐνσυνειδήτως καὶ ὑπευθύνως ἐπιμένοντας ἐν τῇ πλάνῃ των, καίτοι ἐγνώρισαν ἢ ἠδύναντο νὰ γνωρίσωσι τὴν ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τεταμιευμένην ἀλήθειαν καὶ σωτηρίαν, οὐχὶ δὲ καὶ τοὺς ἐξ ἀπολύτου ἀνάγκης καὶ ἀνευθύνως καὶ ἀναιτίως διατελοῦντας ἐν παντελεῖ ἀγνοίᾳ τῆς χριστιανικῆς ἀληθείας καὶ ἐν συγγνωστῇ πλάνῃ καὶ καλῇ τῇ πίστει θρησκευομένους καὶ προσπαθοῦντας ὅπως μὴ ἀπομακρύνωνται κατὰ τὸ δυνατόν τῆς πρὸς τὸν Θεὸν πίστεως καὶ τῆς ἐναρέτου βιοτῆς κατὰ τὰς ἐπιταγὰς τοῦ φυσικοῦ ἠθικοῦ νόμου. Τοὺς τελευταίους τούτους ὁ δικαιοκρίτης Θεὸς θὰ κρίνῃ βεβαίως δι' ὅσα ἐγνώρισαν καὶ οὐχὶ δι' ὅσα δὲν ἠδυνήθησαν, οὐχὶ ἐξ

16. X. Ἀνδροῦτσου, Αἱ βάσεις τῆς τῶν Ἐκκλησιῶν ἐνώσεως κατὰ τὰ ἄρτιφανῆ τῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν γράμματα, Κωνσταντινούπολις 1905, σ. 50 ἐξ.— Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Ἀνατολικῆς Ἐκκλησίας, Ἀθῆναι 1907, σ. 267 ἐξ.— Συμβολικὴ ἐξ ἐπόψεως ὀρθοδόξου, Ἀθῆναι 1930, σ. 79 ἐξ.

ιδίας υπαιτιότητας, να γνωρίσωσι, περιβάλλον αὐτοὺς διὰ τῆς φιλοστούργου πατρικῆς ἀγάπης του καὶ τῆς σωτηρίου χάριτός του. Ὅμοίως πρέπει νὰ λαμβάνηται πάντοτε ὑπ' ὄψιν τοῦτο μὲν ὅτι ἡ Ἐκκλησία εἶναι μυστήριον, ὀφείλουσα νὰ πραγματοποιήσῃ τὴν ἐπαγγελίαν τοῦ Κυρίου αὐτῆς «γενήσεται μία ποιμνὴ, εἷς ποιμὴν» (Ἰωάν. 10, 16) διὰ τῆς ἐνσωματώσεως ὅλης τῆς πανανθρωπίνης οἰκογενείας τῶν τέκνων τοῦ κοινοῦ οὐρανοῦ Πατρὸς καὶ Πλάστου, («πάντων υἱῶν τοῦ Ὑψίστου») (Ψαλμ. 81, 6. 7), εἰς τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, («ἵνα πάντες ἐν ὧσιν») (Ἰωάν. 17, 21 - 23), τοῦτο δὲ ὅτι ὁ Θεὸς ἐν τῷ ἀπείρῳ ἐλέει καὶ τῇ πανσοφίᾳ αὐτοῦ γνωρίζει καὶ κατέχει καὶ ἄλλα, πέραν τῶν ἐκκλησιαστικῶν, ἄγνωστα ἡμῖν μέσα καὶ ἀνεξιχνίαστους ὁδοὺς, δι' ὧν ὁδηγεῖ εἰς τὴν σωτηρίαν καὶ τοὺς ὅλως ἀκουσίως καὶ ἐξ ἀναιτίου πλάτης καὶ ἀκατανικήτου ἀδυναμίας μακρὰν τῆς ὀρθοδόξου χριστιανικῆς πίστεως ἀποθνήσκοντας, τὴν φυσικὴν δ' ὁμῶς περὶ Θεοῦ γνῶσιν καὶ πίστιν καὶ τὴν ἠθικὴν συνείδησιν κεκτημένους καὶ ὑπὸ τὴν ἐπίδρασιν τῆς μὴ γνωσκούσης περιορισμοὺς σωτηρίου χάριτος τοῦ Θεοῦ διατελέσαντας καὶ διατελοῦντας καὶ ζῶντας, ἥτις χάρις νοητέα ὡς ἔχουσα πάντοτε καὶ ἐκκλησιαστικὴν διάστασιν. Οὕτως, ἄρα, ὑπάρχει σωτηρία καὶ ἐκτὸς τῶν πνευματικῶν συνόρων τῆς Ἐκκλησίας, παρεχομένη ὑπὸ τῆς θείας χάριτος εἰς τοὺς ἀξίους ταύτης ἐπὶ τῇ βάσει τῆς εἰς Θεὸν πίστεώς των καὶ τῆς ἐφαρμογῆς τῶν ἠθικῶν ἐπιταγῶν τῆς συνειδήσεώς των¹⁷.

17. Βλ. καὶ μητροπολίτου Τραπεζοπόλεως Δαμασκηνοῦ, Τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ σήμερον, ἐν : («Ἐπίσκεψις») 12 (1981), τεύχ. 252, σ. 13, ὡς καὶ ἀνάπτυξιν, σ. 14 - 16 : «Ὑπάρχει θεία χάρις καὶ ἐκτὸς τῆς ἐν Χριστῷ χάριτος, ὡς καὶ Ἐκκλησία ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας, ὅσον καὶ ἐὰν τονίζεται συγχρόνως, ὅτι ἐκτὸς Χριστοῦ καὶ Ἐκκλησίας δὲν εἶναι δυνατὴ ἡ σωτηρία... Ὅ,τι περιστάτικῶς ὑπὸ Πατέρων τῆς Ἐκκλησίας ὑπεγραμμίσθη πρὸς ἀποφυγὴν τῶν αἰρέσεων καὶ τῶν σχισμάτων καὶ περιφρούρησιν τῆς ἐνότητος τῆς Ἐκκλησίας ἢ πρὸς σωτηριολογικὴν προφύλαξιν τῶν χριστιανῶν ἀπὸ τῶν ἑτεροδόξων καὶ τῶν ἑτεροθρήσκων, δέον ὅπως μὴ γίνεται ἀνεπιφυλάκτως ἀποδεκτὸν ὡς ἀποκλειστικὸν καὶ ἀπόλυτον... Τοιοῦτοτρόπως ἡ χάρις τοῦ Χριστοῦ δύναται νὰ σώζῃ καὶ μὴ χριστιανὸς ἐντὸς τῶν θρησκείων εἰς τὰς ὁποίας τοὺς εὐρίσκει, ἐφ' ὅσον ὅ,τι σώζει, ἐν τελευταίᾳ ἀναλύσει δὲν εἶναι ἡ θρησκεία, ἀλλ' ὁ Χριστός». Πρβλ. καὶ Μ. Φαράντο, Ἡ θρησκεία, δογματικὴ θεώρησις, Ἀθήναι 1978, σ. 66, 73.

Εἰς τὰ ἀνωτέρω δέον νὰ προστεθῆ, ὅτι ὁ ἀποκλεισμός ἀπὸ τῆς σωτηρίας τῶν ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας αἰρετικῶν καὶ («ἐθνικῶν») ὑπεστηρίχθη κατὰ τὸ παρελθὸν περισσότερον ὑπὸ τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας, ὡς μᾶλλον προσιδιάζων εἰς τὸν ὀλοκληρωτικὸν καὶ ἀποκλειστικὸν χαρακτῆρα αὐτῆς, ἐκ ταύτης δὲ φαίνεται ὅτι ἠσκήθη σχετική τις ἐπίδρασις καὶ ἐπὶ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἐν ἣ ἔκλυοι φορεῖτο ἀσθενῶς ἀνάλογος διδασκαλία τῶν προειρημένων εὐαριθμῶν ἀνατολικῶν Πατέρων. Πάντως ὁμως ἡ λατινικὴ αὕτη ἐπίδρασις ὑπῆρξε περιορισμένη¹⁸, μέχρι τοῦ σημείου νὰ θεωρῆται τὸ στερούμενον ἀγιογραφικῆς θεμελιώσεως καὶ ἐπιμαρτυρίας ἀπόφθεγμα («ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας δὲν ὑπάρχει σωτηρία») μᾶλλον ὡς ιδιότυπὸν τι θεολογούμενον, ἐντασσόμενον ἐν τῇ εὐρυτέρᾳ βασικῇ διδασκαλίᾳ περὶ τῆς καθολικότητος τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρωπίνου γένους, συμφώνως πρὸς «τὸ μυστήριον τοῦ θελήματος τοῦ Θεοῦ» (Ἐφεσ. 1, 9). Πράγματι ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία ἔκπαλαι ἐτόνιζε περισσότερον τῆς Δυτικῆς τὴν καθολικότητα τῆς σωτηρίας τῶν ἐπιδεικτικῶν ταύτης ἑτεροδόξων καὶ ἑτεροθρήσκων, οἵτινες εἶχον τὴν δυνατότητα νὰ καταστῶσι διὰ τῆς ἐν ἀγάπῃ ἐνεργουμένης πίστεως καὶ τῆς ἐναρέτου βιοτῆς («συγκληρονόμοι καὶ σύσσωμοι καὶ συμμετοχοὶ τῆς ἐπαγγελίας ἐν τῷ Χριστῷ») (Ἐφεσ. 3, 6). Ἀκριβῶς ἐπὶ τῆς Πανλείου ταύτης διδασκαλίας στηριχθὲν τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον ἐξέδωκεν ἐν ἔτει 1920 τὸ περίπυστον Διάγγελμα αὐτοῦ «πρὸς τὰς ἀπανταχοῦ Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ, μὴ λογιζομένας ὡς ξένας καὶ ἀλλοτρίας, ἀλλ' ὡς συγγενεῖς καὶ οἰκείας ἐν Χριστῷ καὶ ἀσυγκληρονόμους καὶ συσσωμους τῆς ἐπαγγε-

18. Διὰ τοῦτο "der grundlegende Satz der römischen Kirche 'extra ecclesiam nulla salus' ist in der orthodoxen Kirche weder von Katheder noch von der Kanzel jemals gelehrt worden. Und wenn auch ein ähnlicher Ausdruck von einzelnen orthodoxen Theologen gebraucht wurde, so sollte damit bloss gesagt werden, dass der Christ die zu seinem Heil erforderlichen Mittel der göttlichen Gnade im Schosse der orthodoxen Kirche mit Sicherheit findet, ohne dass es ausgeschlossen wäre, dass das Heil auch ausserhalb dieses Schosses möglich sei..." (S. Z a n k o w, das Orthodoxe Christentum des Ostens, Berlin 1928, σ. 77).

λίας τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ Χριστῷ»¹⁹. Εἶναι προφανές, ὅτι διὰ τούτων ἀναγνωρίζονται ὑπὸ τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας αἱ ἑτερόδοξοι Ὁμολογίαι καὶ κοινότητες ὡς («Ἐκκλησία Χριστοῦ») καὶ οἱ ἀνήκοντες εἰς αὐτὰς χριστιανοὶ ὡς («χριστιανοὶ ἔξω τῶν τειχῶν καὶ ὀρίων») τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, συγκροτοῦντες («Ἐκκλησίας ἐκτὸς τῆς Ἐκκλησίας»), ἐν αἷς ἐνεργεῖ σωτηριωδῶς ἡ χάρις τοῦ Χριστοῦ καὶ οἱ ἐν αὐταῖς πιστεύοντες καὶ βαπτιζόμενοι ἑτερόδοξοι χριστιανοὶ ἀποκτῶσι τὴν ἑαυτῶν σωτηρίαν. Ἀλλ' οὕτως δύναται νὰ λεχθῆ, ὅτι ἠτόνησε πλέον ἐν τῇ Ὁρθοδοξίᾳ τὸ ἀπόφθεγμα «ἔξω τῆς Ἐκκλησίας δὲν ὑπάρχει σωτηρία», μὴ ἀποκλειῶν τὴν σωτηρίαν καὶ εἰς τοὺς ἐκτὸς τῆς ἀληθοῦς Ἐκκλησίας πιστεύοντας, δι' ὃν λόγον καὶ ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία διατελεῖ νῦν ἐν κοινωνίᾳ μετὰ τῶν ἑτεροδόξων Ἐκκλησιῶν καὶ τῶν ἑαυτῶν χριστιανῶν, (ὑπὲρ ὧν Χριστὸς ἀπέθανεν) (Ρωμ. 14, 15. Β' Κορ. 5, 15) καὶ ὑφ' ὧν ὁμοίως ὁ «Χριστὸς καταγγέλλεται» (Φιλ. 1, 18), προσευχομένη ἀκαταπαύστως ὑπὲρ αὐτῶν καὶ (ὑπὲρ εὐσταθείας τῶν ἀγίων τοῦ Θεοῦ Ἐκκλησιῶν καὶ τῆς τῶν πάντων ἐνώσεως), τοποθετήσασα μάλιστα τὸ αἶτημα τοῦτο μετὰ τῶν πρώτων τῆς μεγάλης συναπτῆς ἐν τε τῇ θείᾳ λειτουργίᾳ καὶ ταῖς ἄλλαις ἱεραῖς ἀκολουθίαις αὐτῆς²⁰. Ἐπὶ πλέον δὲ ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία, μετέχουσα—μετὰ σύμφωνον ἀπόφασιν πασῶν τῶν συγκροτουσῶν αὐτὴν τοπικῶν Ὁρθοδόξων Ἐκκλησιῶν—τῆς οἰκουμενικῆς ἐκκλησιαστικῆς κινήσεως, εὐρίσκεται νῦν ἐν κοινωνίᾳ διὰ μέσου τοῦ Παγκοσμίου Συμβουλίου Ἐκκλησιῶν μετὰ τῶν ἑτεροδόξων Ἐκκλησιῶν, καὶ μάλιστα διεξάγει ἀπ' εὐθείας φιλενωτικὸν θεολογικὸν διάλογον μετὰ τῶν Ἐκκλησιῶν Ρωμαιοκαθολικῆς, Παλαιοκαθολικῆς, Ἀγγλικανικῆς, Λουθηρανικῆς καὶ τῶν Προχαλκηδονίων ἀνατολικῶν Ἐκκλησιῶν²¹. Πάντα

19. Παρὰ Ἰω. Καρμίρη, Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα... τ. Π², σ. 1048 ἐξ.

20. Ἰω. Καρμίρη, αὐτόθι, σ. 290.

21. Βλ. Ἰω. Καρμίρη, Ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία ἐν διαλόγῳ μετὰ τῶν ἑτεροδόξων Ἐκκλησιῶν, Ἀθήναι 1975. Σημειωτέον ὅτι καὶ μετὰ τῶν Μετερρουμετισμένων Ἐκκλησιῶν ἤρχισεν ἤδη προπαρασκευαζόμενος θεολογικὸς διάλογος. Οὕτως ἔλαβον χώραν μέχρι τοῦδε δύο

ταῦτα σημαίνουν, ὅτι παραδέχεται ἡ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία τὴν ὑπαρξιν Ἐκκλησίας ἐν εὐρυτάτῃ ἐννοίᾳ, ἢ μᾶλλον Ἐκκλησιῶν ἐκτὸς τῆς ἀληθοῦς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας (*ecclesia extra ecclesiam*), ὡς καὶ χριστιανῶν ἔξω τῶν τειχῶν καὶ ὁρίων αὐτῆς (*extra muros*), ἐνθα ἐπεκτείνεται ἀνεμπόδιστως ἢ πανσθενουργὸς σωτήριος χάρις τοῦ Θεοῦ²².

Συνωδὰ, λοιπόν, τούτοις δύνανται νὰ θεωρῶνται οἱ ἐκ τῶν πρὸ καὶ μετὰ Χριστὸν ἑτεροδόξων καὶ ἑτεροθρήσκων πιστοὶ καὶ δίκαιοι πασῶν τῶν ἀνθρωπίνων φυλῶν καὶ πάντων τῶν αἰώνων ὡς ἀνήκοντες μυστικῶς καὶ ἀρρήτως καὶ ἀοράτως εἰς τὴν ἐν εὐρυτάτῃ ἐννοίᾳ Ἐκκλησίαν ἢ ὅπωςδήποτε ὡς διατελοῦντες πόθῳ εἰς ἀόρατον μετ' αὐτῆς σχέσιν καὶ συνάφειαν, καθ' ὅσον καὶ ἐπ' αὐτῶν ἐπεξετάθη καὶ ἐπεκτείνεται ἡ παντουργὸς πρόνοια καὶ σωτήριος χάρις τοῦ θέλοντος πάντα ἀνθρώπους σωθῆναι φιλανθρώπου Θεοῦ, τοῦ ὁποῖου («ἡ πολυποίκιλος σοφία») (Ἐφ. 3, 10) προσφέρει καὶ πρὸς αὐτοὺς τὴν σωτηρίαν δι' ἐκτάκτων μέσων καὶ μυστικῶν ἀγωγῶν καὶ θαυμαστῶν μεθόδων, προορίζουσα αὐτοὺς εἰς σωτηρίαν ἐν τῇ ἀπολυτρωτικῇ προνοίᾳ καὶ χάριτι αὐτοῦ, μεσολαβούσης κατὰ τινα τρόπον καὶ τῆς Ἐκκλησίας, τῆς ὁποίας ἀόρατα μέλη ἐν εὐρυτέρᾳ ἐννοίᾳ δύνανται, κατὰ τὸν ἱερὸν Χρυσόστομον²³, νὰ λογισθῶσι καὶ «οἱ πανταχοῦ τῆς οἰκουμένης πιστοὶ, καὶ γενόμενοι καὶ ὄντες καὶ ἐσόμενοι», ὡς καὶ οἱ δίκαιοι, οἱ «δικαιωθέντες ἐκ πίστεως» (Γαλ. 3, 23) ὑπὸ τοῦ Θεοῦ· «τῇ γὰρ χάριτί ἐστε

σχετικαὶ προκαταρκτικαὶ συναντήσεις μεταξὺ θεολόγων τοῦ Οἰκουμενικοῦ Πατριαρχείου καὶ τοῦ Παγκοσμίου Συνδέσμου Μετερροθμισμένων Ἐκκλησιῶν κατ' Ἰούλιον 1979 ἐν Κωνσταντινουπόλει καὶ κατὰ Φεβρουάριον 1981 ἐν Γενεύῃ, ἔχει δὲ ὁρισθῆ καὶ τρίτη συνάντησις διὰ τὸ φθινόπωρον 1982. (Βλ. «Ἐπίσκεψις» 12 (1981) τεύχ. 247).

22. Πρβλ. καὶ μητροπολίτου Τραπεζοπόλεως Δαμασκηνοῦ, Τὸ Ἅγιον Πνεῦμα ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ὁμιλία ἐν: «Ἐπίσκεψις» 12 (1981), ἀριθ. 260, σ. 13: «Ὁφείλομεν νὰ εἴμεθα ἔτοιμοι νὰ ἀναζητήσωμεν καὶ νὰ ἀναγνωρίσωμεν τὴν παρουσίαν τοῦ Πνεύματος—πρᾶγμα τὸ ὁποῖον σημαίνει: τὴν Ἐκκλησίαν—καὶ ἐκτὸς τῶν ἰδικῶν μας κανονικῶν ὁρίων, πρὸς τὰ ὁποῖα ταυτίζομεν τὴν μίαν, ἁγίαν, καθολικὴν καὶ ἀποστολικὴν Ἐκκλησίαν».

23. Ἰωάννου Χρυσόστομου, Εἰς Ἐφεσ. 10, 1. PG 62, 75.—Εἰς Ματθ. ὁμιλ. 36, 3. PG 57, 416 - 417.

σεσωσμένοι διὰ πίστεως) (Ἐφ. 2, 5. 8) ὑπὸ τοῦ Θεοῦ «λογιζόμεθα γὰρ δικαιούσθαι πίστει τὸν ἄνθρωπον» (Ρωμ. 3, 28). Εἰδικώτερον ὁ ἅγιος Ἰωάννης ὁ Χρυσόστομος, ἀναχωρῶν ἀπὸ τῆς διδασκαλίας τοῦ ἀποστόλου Παύλου περὶ τῆς πίστεως τοῦ Ἀβραὰμ καὶ τῶν «ἐθνῶν», ἐδέχετο πάντας τοὺς ἀρχαίους δικαίους καὶ τοὺς «ἀμφὶ τὸν Ἀβραὰμ θεοφιλεῖς ἄνδρας», τοὺς ἐπὶ «δικαιοσύνη μεμαρτυρημένους, οἱ ἐξ αὐτοῦ τοῦ Ἀβραὰμ ἐπὶ τὸν πρῶτον ἀνιοῦσιν ἄνθρωπον», ἐὰν ὠνόμαζέ τις ὡς «ἔργῳ χριστιανούς, εἰ καὶ μὴ ὀνόματι, οὐκ ἂν ἐκτὸς βάλῃ τῆς ἀληθείας»²⁴. Αὐτονόητον ὅτι, ἐὰν ταῦτα ἰσχύωσι διὰ τοὺς μὴ χριστιανούς, πολὺ περισσότερον ἰσχύουσι διὰ τοὺς χριστιανούς τοὺς ἀνήκοντας εἰς τὰς ἑτεροδόξους Ἐκκλησίας καὶ Ὁμολογίας, οἵτινες σφύζονται χάριτι τῇ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, ὡς ἀποκτήσαντες τὴν ἐαυτῶν δικαίωσιν διὰ τῆς πίστεως εἰς τὸν Χριστὸν καὶ τοῦ βαπτίσματος, ἔστω καὶ ἂν θεωρῶνται μὴ ὑγιαίνοντα μέλη τῆς Ἐκκλησίας, ἔνεκα τῶν πλανῶν τῶν ἰδίων Ὁμολογιῶν καὶ αἱρέσεων. Ἀρκεῖ ὅτι οὗτοι πιστεύσαντες ἐβαπτίσθησαν καὶ δὲν ἀρνοῦνται ὅτι («Ἰησοῦς ἐστὶν ὁ Χριστός») (Α' Ἰωάν. 2, 22).

Τοιοτοτρόπως πάντες οἱ χριστιανοὶ λογίζονται ὅτι ἀνήκουσιν εἰς τὴν ἐν εὐρυτάτῃ ἐννοίᾳ Ἐκκλησίαν, νοουμένην καὶ οὖσαν τὸ σῶμα τοῦ Χριστοῦ, τὸ ὁποῖον εἶναι ἐν, ἄρα δὲ καὶ ἡ Ἐκκλησία εἶναι μία, ὡς ὀρίζει αὐτὴν τὸ ἱερὸν Σύμβολον τῆς πίστεως Νικαίας - Κωνσταντινουπόλεως²⁵. Τῷ ὄντι, ἀφοῦ ἡ Ἐκκλησία εἶναι «σῶμα Χριστοῦ» (Ἐφεσ. 1, 22 - 23. Κολ. 1, 18), ἦτοι αὐτὸς ὁ Χριστὸς εἰς τοὺς αἰῶνας παρατεινόμενος, ὁ δὲ Χριστὸς «δὲν μερίζεται» (Α' Κορ. 1, 13), εἶναι προφανές, ὅτι καὶ οἱ ἑτερόδοξοι ἀνήκουσιν εἰς τὴν μίαν ἡνωμέ-

24. Αὐτόθι. Πρβλ. καὶ Εὐσεβίου, Ἐκκλ. Ἱστορ. 1, 4. PG 20, 77. 80.— Εὐαγγελ. ἀπόδειξις 1, 5. PG 22, 44. 48. Σημειωτέον ὅτι τὴν διδασκαλίαν ταύτην συναντῶμεν ποικιλοτρόπως διατυπωμένην καὶ παρ' ἄλλοις Πατράσι μέχρι καὶ τῶν Σχολαστικῶν θεολόγων τῆς Δύσεως, ὡς π.χ. τοῦ Ἀβελάρδου, *Theologia christiana* II. PL 178, 1179. 1184. 1172. 1075.— *Introductio ad theologiam* 1, 11. 12. 15. 16. 25. PL 178, 998. 1004 ἐξ., 1008 ἐξ., 1034, 1179 κ. ἄλλ.

25. Ἰω. Καρμίρη, *Τὰ δογματικὰ καὶ συμβολικὰ μνημεῖα...* τ. I², σ. 77.

νην οὐσιωδῶς Ἐκκλησίαν του, ἐν ἣ ἴσχύονται νὰ τύχωσι τῆς σωτηρίας²⁶. Ἀληθῶς «ἡ Ἐκκλησία εἶναι μία καὶ μοναδική καὶ ἐνιαία, μία ὀργανικὴ ἐνότης, ἐν ζῶν σῶμα, εἰς ἐνιαῖος ὀργανισμὸς, εἶναι ἠρωμένη καθ' ἑαυτήν, ἐνὸς πνεύματος καὶ φρονήματος, μιᾶς πίστεως, μιᾶς ἐλπίδος, μιᾶς ἀγάπης, μιᾶς λατρείας. Κυρίως ἡ ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἀπόρροια τῆς ἐννοίας αὐτῆς ὡς τοῦ ἐνὸς «σώματος τοῦ Χριστοῦ», ὃν ὁ Θεὸς «ἔδωκε κεφαλὴν ὑπὲρ πάντα τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἣτις ἐστὶ τὸ σῶμα αὐτοῦ» (Ἐφεσ. 1, 22 - 23, πρβλ. καὶ 5, 23 ἐξ. Κολ. 1, 18). Ὡστε ἡ Ἐκκλησία ἔχει μίαν μόνον κεφαλὴν καὶ ἐν σῶμα Χριστοῦ καὶ ἐν Πνεῦμα ἐμψυχοῦν αὐτό, ὡς καὶ μίαν πίστιν, ἐν βάπτισμα, μίαν ἀρχὴν καὶ ἓνα σκοπὸν, δηλαδὴ τὴν σωτηρίαν τῶν πιστῶν καὶ δικαίων. «Καὶ γὰρ ἐν ἐνὶ Πνεύματι ἡμεῖς πάντες εἰς ἐν σῶμα ἐβαπτίσθημεν» (Α' Κορ. 12, 13), «ἐνὸς ὄντος τοῦ βαπτίσματος καὶ ἐνὸς ὄντος τοῦ Ἁγίου Πνεύματος καὶ μιᾶς Ἐκκλησίας»²⁷, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἀνήκουσι πάντες οἱ βεβαπτισμένοι χριστιανοί. Διὰ ταῦτα ἡ Ἐκκλησία εἶναι μία, ὡς «ἐν σῶμα καὶ ἐν Πνεῦμα... εἰς Κύριος, μία πίστις, ἐν βάπτισμα» (Ἐφεσ. 4, 4 - 5), ἀποτελοῦσα μυστικὴν ἐνότητα καὶ ὁλότητα»²⁸. Εἶναι δὲ ἡ ἐνότης τῆς Ἐκκλησίας ὄντολογικὴ, ἀναφερομένη εἰς τὸ εἶναι καὶ τὸν τρόπον ὑπάρξεως τῆς Ἐκκλησίας ὡς «σώματος Χριστοῦ», ὅπερ («οὐ μεμέρισται»), καὶ ἄρα ἀπορρέει ἐκ τῆς θεανθρωπίνης δομῆς αὐτῆς, τῆς προελθούσης ἐκ τῆς σαρκώσεως τοῦ Θεοῦ Λόγου. Καὶ ἐπὶ τούτοις ὁ θεῖος Δομήτωρ τῆς Ἐκκλησίας μίαν μόνον Ἐκκλησίαν ἴδρυσεν, δι' ὃν λόγον ἡ ἐνότης καὶ μοναδικότης αὐτῆς εἶναι τὸ κύριον χαρακτηριστικὸν γνώρισμα αὐτῆς καὶ τὸ ἱερὸν βούλημα καὶ ὄραμα τῆς μιᾶς ποιμνῆς ὑπὸ ἓνα ποιμένα (Ἰωάν. 10, 16) καὶ ἡ τελευταία

26. Βλ. καὶ Α. Ραντοσαβλίεβιτς, Τὸ μυστήριον τῆς σωτηρίας κατὰ τὸν ἅγιον Μάξιμον τὸν Ὁμολογητὴν, Ἀθήναι 1975, σ. 88 - 89 : «Οὐδεὶς τῶν Πατέρων ἐδέχθη οὐδὲ τὴν παραμικρὰν δυνατὴν οὐσιώδους διαιρέσεως τῆς Ἐκκλησίας ἢ τεμαχισμοῦ αὐτῆς».

27. Κανὼν τῆς ἐν Καρχηδόνι ἐπὶ Κυπριανοῦ Συνόδου, ἐν : «Πηδάλιον», Ἀθήναι 1841, σ. 212, Ἰω. Καρμίρη, αὐτόθι, τ. I², σ. 257.

28. Ἰω. Καρμίρη, Δογματικὴς τμήμα Ε'. Ὁρθόδοξος Ἐκκλησιολογία, Ἀθήναι 1973, σ. 235 ἐξ.

ἀρχιερατικὴ προσευχὴ τοῦ Ἀρχηγοῦ αὐτῆς «ἵνα πάντες ἐν ᾧσιν» (Ἰωάν. 17, 21). Ἄλλὰ πρὸ πάντων ἡ Ἐκκλησία εἶναι μυστήριον, δι' ὃ καὶ ἐπεκτείνεται πέραν τῶν ὁρατῶν ὁρίων της καὶ συμπεριλαμβάνει πάντας τοὺς πιστεύοντας ἐν μυστικῇ ἐνότητι καὶ ὁλότητι. Ἐντεῦθεν δὲ καὶ ἡ ἐνανθρώπησις τοῦ Θεοῦ Λόγου καὶ ἡ ἐξ αὐτῆς ἐκπηγάσασα καὶ διὰ τῆς μιᾶς ἡνωμένης κατ' οὐσίαν Ἐκκλησίας προσφερομένη σωτηρία εἰς πάντας τοὺς πιστεύοντας καὶ γενικῶς «πᾶσα ἡ τοῦ Χριστοῦ οἰκονομία μυστήριον ὀνομάζεται», οὕσα τὸ «μυστήριον τὸ ἀποκεκρυμμένον ἀπὸ τῶν αἰώνων ἐν τῷ Θεῷ» (Ἐφεσ. 3, 9), τὸ «ἀπόρητον μυστήριον τῆς τοῦ Λόγου σαρκώσεως, ἐξ ἧς ἀνέτειλεν ἡ τῶν ὄλων σωτηρία»²⁹, τοῦθ' ὅπερ ὡς «μυστήριον οὐ φέρει ἔρευναν», ἀλλὰ «πίστει μόνῃ τοῦτο πάντες δοξάζομεν»³⁰.

II

Ἄλλὰ παρόμοιά τινα πρὸς τὴν χριστιανικὴν Θεολογίαν διδάσκουσι καὶ αἱ μεγάλα ἐξωχριστιανικὰ θρησκείαι³¹, οὕτως ὥστε ὑφίσταται καθολικὴ δυνατότης πίστεως πρὸς τὸν Θεόν καὶ ἐναρέτου ζωῆς

29. Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, Πρὸς Θαλάσιον 54, PG 90, 517. Πρβλ. καὶ Πρὸς Ἰωάννην πρεσβύτερον, ἐπιστ. 8, PG 91, 444.— Περὶ διαφόρων ἀποριῶν, PG 91, 1040.

30. Στιχηρὸν αἰῶν ὄρθρου Χριστογενῶν, ἐν Μηναίῳ Δεκεμβρίου (ἔκδ. Ἀποστ. Διακονίας), Ἀθήναι 1970, σ. 210.

31. Περὶ τῶν διαφόρων θεωριῶν, ἀρητικῶν καὶ θετικῶν, περὶ τῶν μὴ χριστιανικῶν θρησκειῶν καὶ τῆς πρὸς αὐτὰς θεολογικῆς στάσεως τοῦ Χριστιανισμοῦ βλ. παρ' ἡμῶν: ἐπισκόπου Ἀνδρούσης Ἀναστασίου Γιαννολάτου, *Various christian approaches to the other religions*, Athens 1971. Α. Θεοδώρου, Αἱ περὶ σωτηρίας τῶν ἀπίστων ἀντιλήψεις τῆς συγχρόνου Ρωμαιοκαθολικῆς Θεολογίας, Ἀθήναι 1975. Πρβλ. καὶ F. König, *Das Christentum und die Weltreligionen*. Ἐν: *Christus und die Religionen der Erde*, τ. III, Freiburg 1961. F. Heiler, *Die Religionen der Menschheit in Vergangenheit und Gegenwart*, Stuttgart 1962. Τοῦ ἀὐτοῦ, *Das Christentum und die Religionen*. Sonderdruck aus "Einheit des Geistes", *Jahrbuch der evangelischen Akademie der Pfalz*, 1964. K. Rahner, *Das Christentum und die nichtchristlichen Religionen*. Ἐν: *Schriften zur Theologie*, V, Einsiedeln—Zürich—Köln 1962. H. Nys, *Le salut sans l'évangile. Étude historique et critique du problème du "salut des infidèles dans la littérature théologique récente"* (1912-1964), Paris 1966.

καὶ παρὰ τοῖς ἑτεροθρήσκους, πρὸς τὴν ὁποίαν ἀνταποκρίνεται ἡ ὑπὸ τοῦ Χριστιανισμοῦ διδασκομένη καθολικὴ πρὸς σωτηρίαν πάντων τῶν ἀνθρώπων βούλησις τοῦ Θεοῦ, ὡς καὶ ἡ καθολικότης τῆς σωτηρίας τῆς πραγματοποιηθείσης ὑπὸ τοῦ «δόντος ἑαυτὸν ἀτίλυτρον ὑπὲρ πάντων» θείου Λυτρωτοῦ (Α' Τιμ. 2, 6). Διὰ ταῦτα καὶ αἱ ἐξωχριστιανικαὶ θρησκείαι θεωροῦνται ὑπὸ πολλῶν θεολόγων, ἱεραποστόλων καὶ θρησκευολόγων, ὅτι χρησιμεύουσιν ὡς ὁδοὶ πρὸς τὴν σωτήριον πίστιν τῶν ἑαυτῶν ὁπαδῶν ἐπὶ τῇ βάσει καὶ δυνάμει τῶν ἐν αὐταῖς περιεχομένων χριστιανικῶν στοιχείων, τῶν προερχομένων ἐκ τῆς αὐτῆς ἀρχικῆς πηγῆς, ἐξ ἧς προῆλθον ἀποκαλυφθεῖσαι καὶ πολλαὶ χριστιανικαὶ ἀλήθειαι, δηλαδὴ ἐκ τῆς ἀρχεγόνου καὶ τῆς μετέπειτα φυσικῆς καθολικῆς ἀποκαλύψεως τοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς πρωτοπλάστους καὶ τοὺς ἀπογόνους αὐτῶν καθ' ὅλους τοὺς αἰῶνας. Ἄλλ' ἰδίως ἐν ἀρχῇ ἐγένετο πρὸς τοὺς πρωτοπλάστους πρὸ τῆς πτώσεως ἡ ἀρχέγονος θεία ἀποκάλυψις³², τῆς ὁποίας ἀναμνήσεις μεθ' ἱκανῶν θείων ἀληθειῶν διετηρήθησαν ἐν ταῖς θρησκείαις τῶν λαῶν κατὰ τὴν σκοτεινὴν νύκτα τῆς εἰδωλολατρίας. Οὕτως ἡ ρίζα τῶν θρησκευτικῶν δοξασιῶν τῶν ὁπαδῶν τῶν ἐξωχριστιανικῶν θρησκειῶν βυθίζεται εἰς τὰ δυσπρόσιτα βάθη τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς, ἥτις διετήρησεν ἐσκοτισμένην τὴν εἰκόνα τοῦ Δημιουργοῦ τῆς μετὰ λειψάνων τινῶν καὶ ἰχνῶν τῆς ἀρχικῆς ἀποκαλύψεως αὐτοῦ. Ἡ ἀποκάλυψις δὲ ἐκεῖνη, καθιστῶσα δυνατὴν τὴν ὑπερφυσικὴν πίστιν καὶ εἰς τοὺς ἀγνοοῦντας τὴν Ἰουδαιοχριστιανικὴν ὑπερφυσικὴν ἀποκάλυψιν, διεχύθη εἰς τοὺς ἀπογόνους τῶν προπατόρων καὶ διεσώθη ἀμυδρῶς ἐν ταῖς εἰδωλολατρικαῖς θρησκείαις, αἵτινες δι' αὐτῆς προπαρασκευάζον τοὺς ὁπαδούς των εἰς τὴν ἀποδο-

32. Βλ. καὶ ἐπισκόπου Ἀναστασίου Γιαννουλάτου, Πρὸς παγκόσμιον κοινότητα, Ἀθήναι 1976, σ. 32: «Εἰς τὰς ρίζας τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως εὐρίσκεται μία ἀρχέγονος ἀποκάλυψις, ἐκ τῆς ὁποίας ἀντλοῦν ὅλοι οἱ λαοί. Ὅχι μόνον οἱ ἄνθρωποι ἀνεξήτουν πάντοτε τὸν Θεόν, ἀλλὰ καὶ ἐκεῖνος οὐδὲν ἔθνος εἰς οὐδεμίαν ἐποχὴν ἐγκατέλειπεν ἄνευ ἀποκαλύψεως (Πράξ. 14, 17). Αἱ θρησκείαι, ἀκόμη καὶ αἱ μὴ στηριζόμεναι εἰς τὴν ἰδέαν ἐνὸς προσωπικοῦ Θεοῦ, φαίνεται ὅτι ἐδράζονται εἰς τὴν βίωσιν μιᾶς μορφῆς ἀποκαλύψεως, ὅτι φέρουν ἴχνη τῆς θεοφανείας τοῦ Δημιουργοῦ εἰς τοὺς πρώτους ἀνθρώπους, ὡς καὶ μεταγενέστερα ἴχνη τοῦ Πνεύματος».

χήν τῆς σωτηρίου χάριτος ὑπὸ τὴν ἄμεσον ἐσωτερικὴν ἔμπνευσιν αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ, καθ' ὅσον «ὁ Θεὸς ὄντως ἐν ἡμῖν ἐστίν» (Α' Κορ. 14, 25). Ὅντως διηνεκῆς εἶναι ἢ ἐν τῷ ἀνθρωπίνῳ πνεύματι παρουσία καὶ μαρτυρία τοῦ Θεοῦ, ἐφ' ὅσον «ἐν αὐτῷ ζῶμεν καὶ κινούμεθα καὶ ἐσμὲν» (Πράξ. 17, 28), ἔστω καὶ ἂν ὁ ἄνθρωπος ἀγνοῇ κατ' οὐσίαν τὸν ἀκατάληπτον Θεόν³³. Καίτοι δηλαδή ὁ Θεὸς κατὰ τὴν οὐσίαν του εἶναι ἀπρόσιτος εἰς τὸν ἄνθρωπον, ἐν τούτοις διὰ τῶν θείων ἐνεργειῶν του συγκαταβαίνει πρὸς τὸν ἄνθρωπον καὶ ἐνοῦται καὶ «ἐστὶν ἐν αὐτῷ», παρὼν καὶ ἐνεργῶν ἐν αὐτῷ, ὡς καὶ ἐν ὅλῃ τῇ δημιουργίᾳ του. Οὐδέποτε τῷ ὄντι ἐγκατέλειπεν ὁ Θεὸς τοὺς διαφόρους λαοὺς ἄνευ ἀποκαλύψεως καὶ μαρτυρίας ἑαυτοῦ, «φωτίζων (αὐτοὺς καὶ) πάντα ἄνθρωπον ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον» (Ἰωάν. 1, 9). Διὰ τοῦτο ἐν πάσαις ταῖς θρησκευταῖς εὐρηγται σημεῖά τινα θείας χάριτος καὶ στοιχεῖά τινα ἀληθείας καὶ γνώσεως τοῦ Θεοῦ, μέχρι τοῦ βαθμοῦ ὥστε ἐβεβαίουν ὁ μὲν ψαλμωδὸς ὅτι «ἐγνώσθη τῷ ἀνθρώπῳ» ὁ Θεὸς (Ψαλμ. 143, 3), ὁ δὲ ἀπόστολος Παῦλος ὅτι οἱ εἰδωλολάτραι «γνόντες τὸν Θεὸν οὐχ ὡς Θεὸν ἐδόξασαν», ἀλλὰ «μετήλλαξαν τὴν ἀλήθειαν τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ ψεύδει, καὶ ἐσεβάσθησαν καὶ ἐλάτρευσαν τῇ κτίσει παρὰ τὸν κτίσαντα» (Ρωμ. 1, 21. 25)³⁴.

33. Βλ. καὶ *I. Δροῦλια*, Αἰώνιες ἀναζητήσεις καὶ ἀνάλογες θεωρήσεις (τοῦ ὄντως ὄντος), Ἀθήναι 1981, σ. 148 - 149: «Ὁ ἄνθρωπος ἀγνοεῖ κατ' οὐσίαν τὸ ὄντως ὄν. Παρὰ ταῦτα αὐτὴ ἢ ἀγνοσία συντελεῖ εἰς τὴν ἐπίγνωση τῆς γνώσεως ἢ ἀντίθετα τῆς ἀγνοίας του. . . Ἐκεῖνο ποῦ κατ' ἐξοχὴν καλύπτεται ἀπὸ (ἀγνόφον ἀγνοσίας) εἶναι πάντως τὸ ὄντως ὄν. Ἡ ἐπίγνωση αὐτῆς τῆς ἀγνοίας μας γιὰ τὴν οὐσία τῆς ἀπείρου Θεότητος συνιστᾷ τὴν ἐπιλεγόμενη *docta ignorantia*, ἢ ὁποία παράδοξα ἀποτελεῖ καὶ τὴν ἀκριβῆ περὶ Θεοῦ γνώση. Αὐτὴ τὴν πεποίθηση — τὴν πιστεύουσα ἀγνοσία —, ἢ ὁποία κατὰ κάποιον τρόπον «ἄῦλον ἄπτουσα φῶς, ὁδηγεῖ πρὸς γνῶσιν θεϊκὴν ἅπαντας», θὰ τὴν ἐκλαμβάνομε ὡς «σοφῶν ὑπερβαίνουσαν γνῶσιν», ποῦ «πολύφωτον ἀνατέλλει φωτισμόν». (Ἀκάθιστος ὕμνος, οἶκοι γ' καὶ φ'). Ἡ ἰδιάζουσα αὐτὴ γνώση καθίσταται βίωση, ποῦ κυριολεκτικὰ καὶ οὐσιαστικὰ διαμορφώνεται σὲ θεογνωσία. Ἄφατος καὶ αὐτὴ ὑποφαίνεται σὰν μυστικὴ θεία παρουσία στὰ μυχιαίτατα τοῦ ἀνθρωπίνου «εἶναι», ἐνῶ βιώνεται στὸ ἄβατο - ἄδυτο τῆς ἀνθρωπίνης ψυχῆς».

34. «Ἐδῶ ἐκφράζεται ἢ πεποίθησις, ὅτι οἱ εἰδωλολάτραι ἔχον ἴχνη ἀληθείας καὶ θεογνωσίας, τὴν ὁποίαν ὅμως ζοῦν ὡς διαστρεφῆν, δηλαδή ὡς κοσμολατρεῖαν. . . Ἡ Θεολογία τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας ἀναγνωρίζει ἴχνη ἀληθείας ἀγαθοῦ καὶ θεογνωσίας καὶ εἰς τοὺς πρὸ

Ἀναλυτικώτερον κατὰ τὸν ἀπόστολον τῶν ἐθνῶν, ἡ γνῶσις αὕτη τοῦ Θεοῦ ὑπὸ τῶν («ἐθνικῶν») προέρχεται τοῦτο μὲν ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς ἀποκαλύψεως αὐτοῦ τοῦ Θεοῦ ἐν τῷ κόσμῳ καὶ τῇ ἱστορίᾳ τῆς ἀνθρωπότητος, τοῦτο δὲ ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς ἀποκαλύψεως αὐτοῦ ἐν τῇ συνειδήσει τοῦ ἀνθρώπου. Καὶ διὰ μὲν τὸ πρῶτον εἶδος τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ διδάσκει, ὅτι «τὸ γνωστὸν τοῦ Θεοῦ φανερόν ἐστιν ἐν αὐτοῖς· ὁ γὰρ Θεὸς αὐτοῖς ἐφανερώσεν· τὰ γὰρ ἀόρατα αὐτοῦ ἀποκτίσεως κόσμου τοῖς ποιήμασι νοούμενα καθορᾶται, ἢ τε ἀδιδιος αὐτοῦ δύναμις καὶ θειότης» (Ρωμ. 1, 19 - 20). Καὶ ἐν ταῖς Πράξεσι τῶν Ἀποστόλων (14, 16 - 17) ἐπαναλαμβάνει, ὅτι ὁ Θεὸς πρὸς τὰ ἐν «ταῖς ὁδοῖς αὐτῶν πορευόμενα ἔθνη οὐκ ἀμάρτυρον ἑαυτὸν ἀφήκεν, ἀγαθοῦργῶν, οὐρανόθεν αὐτοῖς ὑετοὺς διδοὺς καὶ καιροὺς καρποφόρους, ἐμπιπλῶν τροφῆς καὶ εὐφροσύνης τὰς καρδίας αὐτῶν». Ὁμοίως καὶ ἐν τῷ λόγῳ του ἐπὶ τοῦ Ἀρείου Πάγου διδάσκει, ὅτι ὁ Θεός, «ὁ διδοὺς πᾶσι ζωὴν καὶ προῆν καὶ τὰ πάντα, ἐποίησεν ἐξ ἑνὸς αἵματος πᾶν ἔθνος ἀνθρώπων κατοικεῖν ἐπὶ πᾶν τὸ πρόσωπον τῆς γῆς, ὄρισας προστεταγμένους καιροὺς καὶ τὰς ὁροθεσίας τῆς κατοικίας αὐτῶν ζητεῖν τὸ Κύριον, εἰ ἄρά γε ψηλαφήσειαν αὐτὸν καὶ εὗροιεν, καὶ γε οὐ μακρὰν ἀπὸ ἑνὸς ἐκάστου αὐτῶν ὑπάρχοντα» (Πράξ. 17, 25 - 27). Ἐνταῦθα σαφῶς διδάσκεται, ὅτι εἶναι δυνατὴ ἡ γνῶσις τοῦ Θεοῦ ἐκ τῆς ἐξωτερικῆς ἀποκαλύψεως αὐτοῦ, ἐννοεῖται ἀτελῶς καὶ δυσχερῶς διὰ «ψηλαφήσεως» ἐν τῷ σκότει τῆς ἀχρειωθείσης μεταπτωτικῆς συστάσεως καὶ καταστάσεως τοῦ ἀνθρώπου. Διὰ δὲ τὸ δεύτερον εἶδος τῆς γνώσεως τοῦ Θεοῦ ἐκ τῆς ἐσωτερικῆς ἀποκαλύψεως αὐτοῦ ὁ ἀπόστολος τῶν ἐθνῶν διδάσκει: «ὅταν ἔθνη, τὰ μὴ νόμον ἔχοντα, φύσει τὰ τοῦ νόμου ποιῇ, οὗτοι νόμον μὴ ἔχοντες ἑαυτοῖς εἰσι νόμος· οἵτινες ἐνδείκνυνται τὸ ἔργον τοῦ νόμου γραπτὸν ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν,

Χριστοῦ ἀνθρώπου. Μεγάλης σημασίας εἶναι ἡ ἄποψις τῶν Ἑλλήνων Πατέρων, καθ' ἣν δὲν ἐξέλιπε καὶ μετὰ τὴν ἔλευσιν τοῦ Χριστοῦ ἡ ἀποστολὴ τῶν θρησκειῶν καὶ τῆς θύραθεν φιλοσοφίας, ὡς παιδευουσῶν τὸν ἀνθρώπον πρὸς ἀγωγὴν εἰς Χριστὸν καὶ πρὸς θεοσέβειαν· ἀμφότερα εἶναι «θείας ἔργον προνοίας». (Μ. Φ α ρ α ν τ ο υ, Ἡ περὶ Θεοῦ διδασκαλία, Ἀθῆναι 1981, σ. 19, 20).

συμμεαρτυρούσης αὐτῶν τῆς συνειδήσεως) (Ρωμ. 2, 14 - 15). Τὸν ἡθικὸν νόμον τῆς συνειδήσεως, «ἐξ ἀρχῆς πλάττων ὁ Θεὸς τὸν ἄνθρωπον, νόμον αὐτῷ φυσικὸν ἐγκατέθηκε, τὸ συνειδὸς ἡμῖν διαρθρώσας καὶ αὐτοδίδακτον ποιήσας τὴν γνῶσιν τῶν καλῶν καὶ οὐ τοιούτων»³⁵. Ἡ ἄνωτέρω συντόμως ἐκτεθεῖσα³⁶ ὑπὸ τοῦ ἀποστόλου Παύλου γνῶσις τοῦ Θεοῦ ὑπὸ τῶν «ἐθνικῶν», εἰ καὶ «ἀμυδρὰ καὶ βραχυτάτη», ὅμως ἐχρησίμευσεν ὡς βάσις τῆς πίστεως καὶ τῆς ἐξ αὐτῆς ἀπορρεούσης σωτηρίας πλήθους ἐξ αὐτῶν, ἐφ' ὅσον «πιστεῦσαι δεῖ τὸν προσερχόμενον τῷ Θεῷ ὅτι ἐστὶ, καὶ τοῖς ἐκζητοῦσιν αὐτὸν μισθαποδότης γίνεται» (Ἐβρ. 11, 6). «Οὐ γὰρ ἡ τοῦ τί ἐστὶν ἐξερεύνησις, ἀλλ' ἡ τοῦ ὅτι ἐστὶν ὁμολογία τὴν σωτηρίαν ἡμῖν παρασκευάζει»³⁷. Ἐπὶ τῆς γνώσεως, λοιπόν, ταύτης τοῦ Θεοῦ, τῆς προερχομένης ἐκ τῆς καθολικῆς φυσικῆς ἀποκαλύψεως καὶ ἀναγούσης τὴν ἀρχὴν αὐτῆς μέχρι τοῦ Ἀδάμ, ἐστήριζον καὶ στηρίζουσιν αἱ ἐξωβιβλικαὶ θρησκευεῖαι τοῦ προχριστιανικοῦ καὶ τοῦ μεταχριστιανικοῦ κόσμου τὸ ἔργον αὐτῶν, οὕτως ὥστε οὐ μόνον πρὸ τῆς ἐλεύσεως τοῦ Αντρωτοῦ, ἀλλὰ καὶ μετ' αὐτὴν ἐξακολουθοῦσι νὰ προπαρασκευάζωσιν αὐταὶ τοὺς ὀπαδούς των πρὸς τὴν σωτηρίαν. Ὅθεν «ἐγκαταβεβλήσθαι φαμεν τῇ ἀνθρώπου φύσει τὴν θεογνωσίαν καὶ παντὸς τοῦ χρησίμου καὶ ἀναγκαίου πρὸς σωτηρίαν αὐτοφυᾶ τὴν εἶδησιν ἐκεῖναι οἱ τὸν Δημιουργόν»³⁸. Ἀλλ' οὕτως ἐξηγεῖται καὶ ἡ καθολικότης τῆς θρησκευτικότητος παρὰ πᾶσι τοῖς ἀνθρώποις, ἀποτελούσης ψυχικὴν καὶ βιολογικὴν καὶ φυσικὴν ἀναγκαιότητα διὰ τὴν ζωὴν αὐτῶν, ἐντεῦθεν δὲ καὶ αἱ ἐξωχριστιανικαὶ θρησκευεῖαι εἶναι τόσον ἀρχαῖαι καὶ τόσον διαδεδομέναι ὅσον καὶ οἱ ἄνθρωποι ἐπὶ τῆς γῆς. Τὸ γεγονὸς δὲ τοῦτο τῆς παγκοσμιότητος τῆς θρησκευτικότητος ἀποτελεῖ ἀψευδῆ μαρτυρίαν περὶ τοῦ ὅτι αὕτη συνιστᾷ τὴν προ-

35. Ἰωάννου Χρυσόστομου, *Εἰς τοὺς ἀνδριάν. λόγ.* 12, 3. PG 49, 131.

36. Πλειώ ἐν A. M. Du barle, *La manifestation naturelle de Dieu d'après l'Écriture. Lectio divina* 91. Paris 1976, σ. 201 - 232.

37. M. Βασιλείου, *Κατὰ Εὐνομίον*, 1, 14. PG 29, 545.

38. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, *Κατὰ Ἰουλιανῶν*, λόγ. 3, PG 76, 653.

παρασκευαστικήν φάσιν τῆς ἐν Χριστῷ ὑπερφυσικῆς ἀποκαλύψεως καὶ τῆς ἀπολύτου ἐκ θείας ἀποκαλύψεως χριστιανικῆς θρησκείας.

Οὕτως, ἄρα, ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀρχηγόνου ἀποκαλύψεως καὶ τῆς «φύσει» θρησκευτικῆς ψυχῆς των — *anima naturaliter religiosa* καὶ κατὰ τὸν Τερτυλλιανὸν *christiana*— οἱ ἄνθρωποι κατέτεινον πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὴν ἄνω ζωὴν, πιστεύοντες εἰς ἕν, ὕψιστον καὶ ἀπόλυτον ὄν, τὸ μόνον (ὄντως ὄν), τὸν («ἕνα, ζῶντα ἐπὶ πάντων Θεόν»), ἐκ τοῦ ὁποίου ἠσθάνοντο ἑαυτοὺς ἐξηρητημένους, τῆς ἐξαρτήσεως ταύτης χρησιμευσάσης ὡς τῆς πρώτης ψυχολογικῆς μορφῆς καὶ βάσεως τῆς θρησκείας. Χαρακτηριστικὸν δὲ εἶναι ὅτι οὐ μόνον ἡ χριστιανικὴ ἀλλὰ καὶ αἱ ἀνώτεροι μὴ χριστιανικαὶ θρησκείαι μετὰ τῆς φιλοσοφίας ροοῦσι τὸν Θεὸν ὡς ὑπέρτατον προσωπικὸν ὄν, ἧτοι αὐτοσυνείδητον, αὐθόριστον, ἐλεύθερον, λογικόν, ἠθικόν, αὐτουργόν, παντοδύναμον, πανάγαθον, διακεκριμένον τοῦ κόσμου καθ' ὅλου τε καὶ τῶν ἐν αὐτῷ, ὁμολογοῦσαι αὐτὸν ὡς τὸ ὑπεράνω πάντων τῶν ὄντων ὕψιστον πνευματικὸν ὄν καὶ ὡς τὴν πρώτην καὶ ὑψίστην πραγματικότητα. Τοιοῦτοτρόπως, οἱ ἄνθρωποι ἐκεῖνοι διὰ τῆς προσευχῆς καὶ τῆς ἐσωτερικῆς ἐλλάμψεως ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐπετύγγανον, ἔστω καὶ ἀτελῶς, τὴν βίωσιν τοῦ Θεοῦ, τὸν τεῦθεν δὲ καὶ τὴν ἑαυτῶν σωτηρίαν διὰ τῆς πίστεως, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν ὅτι «πίστις αὐτάρκης εἶδέναι ὅτι ἐστὶν ὁ Θεός»³⁹. Ἡ δ' ἐκ πίστεως σωτηρία ἐχορηγεῖτο αὐτοῖς ὑπὸ τῆς ἀπεριορίστου καὶ ἀδεσμεύτου ἀγιαζούσης καὶ σωζούσης χάριτος καὶ ἀπείρου ἀγάπης τοῦ Θεοῦ, δυνάμει τῆς καθολικῆς περὶ σωτηρίας πάντων τῶν ἀνθρώπων λυτρωτικῆς βουλήσεως αὐτοῦ, τοῦ «μυστηρίου τοῦ θελήματος αὐτοῦ» (Ἐφεσ. 1, 9). Ἡ πρὸς τὸν Θεὸν τάσις τῶν ἀνθρώπων ἐξηγεῖται ἐκ τοῦ ὅτι διὰ τοῦ κατὰ τὴν δημιουργίαν πρώτου ἐκείνου ζωτικῶ ἔμφυσμάτος του ὁ Δημιουργός, κατὰ τοὺς Πατέρες τῆς Ἐκκλησίας, «ἐναπέθεσεν» εἰς τὸν «κατ' εἰκόνα καὶ ὁμοίωσιν» αὐτοῦ πλασθέντα πρῶτον ἄνθρωπον «μοῖραν τινα τῆς ἰδίας χάριτος, ἵνα τῷ ὁμοίῳ ἐπιγνώσκη τὸ ὅμοιον», ὡς καὶ ἀγάπην καὶ «συνάφειαν» καὶ «πόθον»

39. Μ. Βασιλείου, Ἐπιστολὴ 234, 2. ВЕП 55, 283.

καὶ «νεῦσιν») καὶ τάσιν πρὸς τὸν Θεόν, διὰ τῶν ὁποίων ὁ ἄνθρωπος θὰ ἠδύνατο νὰ κατατείνῃ πρὸς τὴν ὑψίστην δυνατὴν τελείωσιν καὶ τὴν ἐν ἡθικῇ ἐννοίᾳ θέωσιν αὐτοῦ διὰ τῆς «πρὸς τὸ ἀρχέτυπον» ἐξομοιώσεως αὐτοῦ, τ.ἔ. πρὸς τὸν Θεόν, «κατὰ τὸ δυνατόν ἀνθρώπου φύσει» βεβαίως⁴⁰. Καὶ πρὸς τοῦτο ἠξιώθη ὁ ἄνθρωπος πλείονος τῆς παρὰ τοῦ Θεοῦ («εὐνοίας») καὶ σωτηρίου χάριτος, μετὰ «δαφιλείας» χορηγούμενης αὐτῷ παρὰ τοῦ Πλάστον, ὑφ' ἧς βοηθούμενος δύναται νὰ ἀναχθῆ ἀπὸ τοῦ δυνάμει εἰς τὸ ἐνεργεῖα «καθ' ὁμοίωσιν» Θεοῦ, μετατρέπων εἰς αὐτὸ τὸ ὅπερ ἔλαβε «κατ' εἰκόνα Θεοῦ»⁴¹. Διότι ὄντως εἶναι εἰκὼν τοῦ Θεοῦ ὁ ἄνθρωπος, ταῦτοχρόνως («ἐπίγειος καὶ οὐράνιος, πρόσκαιρος καὶ ἀθάνατος, ὄρατὸς καὶ νοούμενος»), ἀληθῶς («ζῶον θεούμενον. . . τῇ πρὸς τὸν Θεὸν νεύσει»), τῆς θεώσεως αὐτοῦ νοουμένης κατὰ χάριν καὶ οὐχὶ κατὰ φύσιν⁴². Τοιοῦτοτρόπως, λοιπόν, «πέφυκεν ὁ ἄνθρωπος οἰκείως ἔχειν πρὸς τὸν Θεόν»), οὕτως ὥστε («ἦν τις ἔμφυτος ἀρχαία πρὸς οὐρανὸν ἀνθρώποις κοινωνία»), καὶ δὴ («ἦν ἔμφασις Θεοῦ ἐνὸς τοῦ παντοκράτορος παρὰ πᾶσι τοῖς εἰς φρονοῦσι πάντοτε φυσικῇ»), καθ' ὅσον «πᾶσιν ἀπαξαπλῶς ἀνθρώποις, μάλιστα δὲ τοῖς περὶ λόγους διατρίβουσιν, ἐνέστακται τις ἀπόρροια θεϊκῆ, οὗ δὴ χάριν καὶ ἄκοντες ὁμολογοῦσιν ἐνά τε εἶναι Θεὸν ἀνώλεθρον καὶ ἀγέννητον»⁴³.

40. Μ. Βασιλείου, *Εἰς Ψαλμ.* 48, 8. ΒΕΠ 52, 232.

41. Βλ. Μ. Βασιλείου, *Εἰς Ψαλμ.* 48, 8 ἐξ. ΡΓ 29, 449 ἐξ.— *Περὶ Ἁγίου Πνεύματος* 1, 2. ΡΓ 32, 69. *Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ*, *Εἰς ἄγ. Κυριανὸν* 15, ΡΓ 35, 1188.— *Περὶ φιλοπουχίας* 23, ΡΓ 35, 888.— *Λόγ.* 32, 9. ΡΓ 36, 184 - 185.— *Εἰς Θεοφάνεια*, *λόγ.* 38, 11 - 12. ΡΓ 36, 324.— *Εἰς ἄγ. βάπτισμα*, *λόγ.* 40, 5. ΡΓ 36, 364.— *Εἰς ἄγ. Πάσχα* 7, ΡΓ 36, 632.— *Ἰωάννου Χρυσόστομου*, *Εἰς Γεν. ὁμιλ.* 4, 8. 12. 17 κ.λπ., ΡΓ 53, 71, 103 ἐξ., 124 ἐξ., 131 ἐξ. 54, 590 ἐξ. Πρβλ. καὶ τὸ κλασσικὸν τοῦ ἱεροῦ Ἀθγουστίνου: "Tu nos fecisti ad te, et cor nostrum inquietum est, donec requiescat in te". (*Confessiones* 1, 1). Βλ. καὶ Ἰω. Καρμίρη, *Ἡ Ἐκκλησιολογία τῶν τριῶν Ἱεραρχῶν*, Ἀθήναι 1962, σ. 15.

42. *Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ*, *Λόγ.* 45, 7. ΡΓ 36, 632.— *Λόγ.* 38, 11. ΡΓ 36, 321. *Ἰωάννου Δαμασκηνοῦ*, *Ἐκδ. ὀρθ. πίστεως* II, 12 (26), ΡΓ 94, 921. *Μαξίμου Ὁμολογητοῦ*, *Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν*, ΡΓ 91, 1088. Βλ. καὶ Π. Νέλλα, *Ζῶον θεούμενον*. Προοπτικὴς γιὰ μία ὀρθόδοξη κατανόησι τοῦ ἀνθρώπου, Ἀθήναι 1979.

43. *Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως*, *Προτρεπτ.* 10, 2. 6, 59. ΒΕΠ 7, 67. 52. 28.— *Στρομ.* 5, 13. ΡΓ 9, 128. Πρβλ. καὶ 5, 14. ΒΕΠ 8, 169: «Τοῦ πατρὸς καὶ ποιητοῦ τῶν συμ-

Ἐξ ἄλλου δὲ καὶ ἡ θεία Πρόνοια προπαρασκεύασε τὴν ἀνθρωπότητα «πολυμερῶς καὶ πολυτρόπως» (Ἑβρ. 1, 1), ἀπὸ τῆς πτώσεως αὐτῆς μέχρι τῆς θείας ἐνανθρωπήσεως, καὶ ἐπαιδαγόγησεν αὐτὴν εἰς Χριστὸν καὶ εἰς τὴν δι' αὐτοῦ ἀποκαλυφθεῖσαν ἀληθῆ θεογνωσίαν καὶ τὴν σωτηρίαν καὶ δι' ἄλλων μὲν μέσων, μάλιστα δέ, περὶ τῶν «ἔθνικῶν» προκειμένων, διὰ τῶν ἀρχαίων μεγάλων Ἑλλήνων φιλοσόφων, εἴτα τῶν Στωικῶν (ιδίως λόγῳ τῆς ἠθικῆς διδασκαλίας των), ὁμοίως τῶν Ἐκλεκτικῶν καὶ τῶν Νεοπλατωνικῶν⁴⁴. Ὡς γνωστόν, τὸ τελευταῖον τοῦτο ἐπειράθη νὰ παραστήσῃ καὶ ὁ Ἰουστῖνος διὰ τῆς καὶ παρὰ τοῖς Στωικοῖς ιδίως ἀπαντώσεως θεωρίας περὶ τοῦ ἀνὰ τὰ ἔθνη ἐγκατασπαρέντος σπερματικοῦ θείου Λόγου, ὅστις, «ὅτε ἤλθε τὸ πλήρωμα τοῦ χρόνου» (Γαλ. 4, 4), ἐνηθρώπησεν ἐν ὅλῳ τῷ πληρώματι αὐτοῦ ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ, ἐν ᾧ «κατοικεῖ πᾶν τὸ πλήρωμα τῆς θεότητος σωματικῶς» (Ἐφεσ. 2, 9). Ἐντεῦθεν καὶ ὅσοι ἐκ τῶν πρὸ Χριστοῦ ἀνθρώπων, Ἰουδαίων τε καὶ Ἐθνικῶν, κατεῖχον σπέρματά τινα τῆς ἀληθείας καὶ ἔζησαν «μετὰ Λόγου, χριστιανοὶ ἦσαν, κὰν ἄθεοι ἐνομισθησαν. . . οἱ μετὰ Λόγου βιώσαντες καὶ βιοῦντες χριστιανοί» εἰσιν⁴⁵. Οὕτως οἱ ἀρχαῖοι («σοφοί»), φωτιζόμενοι ὑπὸ τοῦ σπερματικοῦ Λόγου, ἐδίδαξαν «σπέρματα ἀληθείας», καθ' ὅσον «ἕκαστος ἀπὸ μέρους τοῦ

πάντων ἐμφύτως καὶ ἀδιστακτῶς ἀντιλαμβάνεται πάντα πρὸς πάντων. . . Καὶ τῶν ἀνθρώπων πάντες, Ἕλληνές τε καὶ βάββαροι, γένος δ' οὐδὲν οὐδαμοῦ τῶν γεωργόντων, οὐδὲ νομάδων, ἀλλ' οὐδὲ πολιτικῶν, δύναται ζῆν, μὴ προκατελιημμένοι τῇ τοῦ κρείττονος πίστει».

44. Οὕτως ἐξηγεῖται, ὅτι ἠσκήθησαν ἐξωτερικαὶ εἰδολογικαὶ τινες —καὶ οὐχὶ οὐσιαστικαὶ— ἐπιδράσεις ἐκ μέρους τῆς ἀρχαίας Ἑλληνικῆς φιλοσοφίας ἐπὶ τὴν χριστιανικὴν θεολογίαν, ὡς ἐπίσης καὶ ἐκ μέρους τῆς ἐξωχριστιανικῆς θρησκευτικότητος καὶ λατρείας καὶ ὁρολογίας εἰς τὴν χριστιανικὴν θρησκευτικότητα καὶ λατρείαν καὶ ὁρολογίαν. Π.χ. γλωσσικοὶ τινες τεχνικοὶ ὄροι, ιδίως τῶν Νεοπλατωνικῶν, παρελήφθησαν ὑπὸ τινων ὑπὸ νεοπλατωνικῆν ἐπίδρασιν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων, ὡς τοῦ Ψευδοδιονυσίου Ἀρεοπαγίτου, τῶν Ἀλεξανδρινῶν, τῶν δύο Γρηγορίων Ναζιανζηνοῦ καὶ Νύσσης καὶ ἄλλων, οἵτινες ὅμως προσέδωκαν εἰς αὐτοὺς χριστιανικὸν περιεχόμενον, τὸ ὁποῖον διέμεινεν ἀναλλοίωτον διὰ μέσου τῶν χριστιανικῶν αἰώνων. Πρὸβλ. καὶ Ἰω. Καρμίρη, Ὁ περὶ τῶν ἐξωτερικῶν ἐπιδράσεων ἐπὶ τὴν Ὀρθόδοξον Θεολογίαν ἐναρκτήριος ἐπὶ ὑψηρεσία λόγος, Ἀθήναι 1938. Π. Μπρατισιότου, Χριστιανισμὸς καὶ Ἑλληνισμὸς ἐν ἀντιθέσει καὶ συνθέσει. Εἰς: «Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν» 32 (1957) 278 - 304.

45. Ἰουστίνου, Α' Ἀπολογ. 46, 1 - 4. ВЕП 3, 186.

σπερματικοῦ θείου Λόγου τὸ συγγενές ὄρων, καλῶς ἐφθέγγετο»⁴⁶, χαρακτηρισθέντες ὡς «χριστιανοὶ πρὸ Χριστοῦ» ἢ κατὰ τὸν ἅγιον Ἰωάννην τὸν Χρυσόστομον, ὡς «ἐργῶ χριστιανοί, εἰ καὶ μὴ ὀνόματι»⁴⁷. Ἐκ τούτου ἐξηγεῖται, ὅτι βραδύτερον χριστιανοὶ ἁγιογράφοι ναῶν συμπεριέλαβον εἰς τοὺς νάρθηκας αὐτῶν μετὰ τῶν χριστιανῶν Ἀγίων καὶ τινες ἀρχαίους «σοφοὺς», ἰδίως φιλοσόφους⁴⁸, ὡς προσδοποιήσαντας διὰ τῆς φυσικῆς ἀποκαλύψεως τὴν ὑπερφυσικὴν τοιαύτην. Πρὸ πάντων οἱ ἀρχαῖοι Ἀπολογηταὶ καὶ οἱ Ἀλεξανδρινοὶ καὶ ἄλλοι θεολόγοι ἐθεώρουν τὴν φιλοσοφίαν ὡς προπαρασκευαστικὴν ἀποκάλυψιν τοῦ Θεοῦ καὶ ὡς «προπαιδείαν Χριστοῦ», καθ' ὅσον ἐν αὐτῇ ἔδρα ὁ «σπερματικὸς Λόγος», γενόμενος ἄνθρωπος ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ⁴⁹. Ἄξιον δὲ ἰδιαιτέρας ἐξάρσεως εἶναι, ὅτι καὶ ἐν τῇ Γραφῇ καὶ ἐν τῇ Παραδόσει τῆς Ἐκκλησίας τιμῶνται ὡς «ἐθνικοὶ ἅγιοι», ἀναγνωριζόμενοι ὡς τοιοῦτοι καὶ ὑπὸ πολλῶν ἐκκλησιαστικῶν συγγραφέων μέχρις ἰκανῶν συγχρόνων θεολόγων, θεοφιλεῖς ἄνδρες, ὡς ὁ Ἄβελ, ὁ Ἐνώχ, ὁ Νῶε, ὁ Λώτ, ὁ Ἰώβ, ὁ Δανιήλ, ἢ βασίλισσα Σαβᾶ κ.λπ., καίτοι δὲν ἀνῆκον οὔτε εἰς τὸν λαὸν οὔτε εἰς τὴν θρησκείαν τοῦ Ἰσραήλ, οὔτε βεβαίως

46. Ἰουστίνου, Β' Ἀπολογ. 13, 3. ΒΕΠ 3, 207. Καὶ κατὰ τὸν Κλήμεντα Ἀλεξανδρέα, οἱ Ἕλληνες φιλόσοφοι «ἔλαβον ἐναύσματά τινα τοῦ Λόγου τοῦ θείου, ὀλίγου ἅπτα τῆς ἀληθείας ἐφθέγγετο» (Προτρεπ. 7, ΡG 8, 484).

47. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Εἰς Ἐφεσ. ὁμιλ. 10, 1. ΡG 62, 75. Καὶ ὑπὸ συγχρόνων θεολόγων γίνεται λόγος «καὶ περὶ «ἀνωνόμων» χριστιανῶν, περὶ ἀνθρώπων δηλαδὴ οἱ ὅποιοι, παρ' ὅλον ὅτι δὲν ὁμολογοῦν ἐκπεφρασμένως πίστιν εἰς τὸν Ἰησοῦν Χριστόν, ἐπιτελοῦν ὅμως μερικῶς τὸ «χριστιανικόν» ἀγαθὸν μὲ τὸς διαφόρους ἀγῶνας καὶ τὰς θυσίας των χάριν τῶν συνανθρώπων των καὶ πρὸς ἐπικράτησιν τῆς ἀληθινῆς ἐλευθερίας, δικαιοσύνης, ἀγάπης καὶ εἰρήνης εἰς τὴν ἀνθρωπότητα. Τὸ «πνεῦμα Χριστοῦ» (Ρωμ. 8, 9), ὡς τὸ πνεῦμα τῆς ἐλευθερίας (Β' Κορ. 3, 17), ἐνεργεῖ ἤδη ἀνακαινιστικῶς ἐφ' ὅλης τῆς ἱστορικῆς πραγματικότητος, καὶ ὄχι μόνον ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ. Τὰ θετικά, λοιπόν, στοιχεῖα τῆς θρησκείας εἶναι «χριστιανικά», ὡς ὄντα ἐπιδράσεις καὶ ἐκφράσεις τοῦ ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος ζωοποιουμένου «σώματος» τοῦ Χριστοῦ». (Μ. Φαράντου, μν. ἔ. σ. 20). Βλ. καὶ Ἰω. Καρμίρη, Ἡ παγκοσμιότης τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας, μέρος Α', εἰς: «Πρακτικὰ τῆς Ἀκαδημίας Ἀθηνῶν» 55 (1980) 276 ἐξ.

48. Βλ. Φ. Κόντογλου, Ἐκφρασις τῆς Ὁρθόδοξου Εἰκονογραφίας, Ἀθῆναι 1960, τ. Ι, σ. 308 - 310. Κ. Μανάφη, Αἱ ἐν Κωνσταντινουπόλει Βιβλιοθήκαι, Ἀθῆναι 1972, σ. 62 ἐξ. Ἰω. Καρμίρη, Ὁρθόδοξος Ἐκκλησιολογία, σ. 73 ἐξ.

49. Ἰουστίνου, Α' Ἀπολογ. 5, ΡG 6, 336.

εἰς τὴν χριστιανικὴν, ἀλλ' ἀνῆκον εἰς λαοὺς καὶ θρησκείας ἐξωβιβλικάς, πρὸ καὶ μετὰ τὴν κλήσιν τοῦ Ἀβραάμ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ καὶ τὴν σύναρξιν διαθήκης μετ' αὐτοῦ, ὅτε ἐμφανίζεται ἡ Ἰουδαϊκὴ θρησκεία τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Καθ' ὅσον ἡ διαθήκη καὶ αἱ ἐπαγγελίαι τοῦ Θεοῦ ἐπεξετείνοντο καὶ πρὸς πάντα τὰ ἔθνη, ὡς σαφῶς καταφαίνεται ἐν Γεν. 12, 2 ἐξ., 22, 18. Ἦσ. 45, 22 ἐξ. 52, 10. 54, 2 ἐξ., διότι ὁ Θεὸς «οὐκ ἔστι μερικὸς Θεός, ἀλλὰ πάντων πατήρ... ὅτι γὰρ οὐκ αὐτοὺς (τοὺς Ἰουδαίους) ἐξελέξατο μόνους, ἀλλὰ πάντων ἦν κηδεμών», ἡ δὲ πρόνοια τοῦ Θεοῦ οὐ μόνον τοὺς Ἰουδαίους, ἀλλὰ «καὶ παντὶ τῷ σπέρματι (τοῦ Ἀβραάμ) τοὺς ἐξ ἔθνῶν συνεισάγει»⁵⁰. «Οὐ γὰρ ἔστι διαστολὴ Ἰουδαίου τε καὶ Ἑλλήνου, ὁ γὰρ αὐτὸς κύριος πάντων, πλουτῶν εἰς πάντας τοὺς ἐπικαλουμένους αὐτόν· πᾶς γὰρ ὃς ἂν ἐπικαλέσῃται τὸ ὄνομα Κυρίου σωθήσεται» (Ρωμ. 10, 12 - 13). Πράγματι, ἀπὸ τῆς παραδεισίας Ἐκκλησίας καὶ ἐν συνεχείᾳ ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ τῶν ἔθνῶν⁵¹ ὑπῆρχον ἅγιοι ἐν τῇ Ἐκκλησίᾳ, ἦτις, κατὰ τὸν Ὠριγένην, «ὑπῆρχεν ἐν πᾶσι τοῖς ἁγίοις, οἵτινες ἀπ' ἀρχῆς τοῦ αἰῶνος ὑπῆρξαν»⁵², τοῦθ' ὅπερ ὑπαινίσσονται ἰδίως ὁ Ψαλμ. 73, 2 καὶ ὁ ἀπόστολος Παῦλος εἰς Γαλ. 4, 26 καὶ Ἐφεσ. 1, 4 - 5. Ἡ Ὀρθόδοξος Ἐκκλησία, θεωροῦσα τοὺς ἀπ' ἀρχῆς πιστοὺς καὶ δικαίους ἐκ τε τῶν Ἰουδαίων καὶ τῶν

50. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Εἰς Ρωμ. ὁμιλ. 8, 4. PG 60, 459. 460.— Εἰς Ψαλμ. 113, 6. PG 55, 313.

51. Βλ. πλείω παρὰ Ἰω. Καρμίρη, Ὀρθόδοξος Ἐκκλησιολογία, σ. 45 ἐξ.

52. Ὠριγένους, *In cant. cantic.*, βιβλ. II, εἰς 1, 11. PG 13, 158: "Erat autem in omnibus sanctis, qui 'ab initio' saeculi fuerunt". «Καὶ γὰρ τοῦ Ἀδὰμ ἡμαρτηκός καὶ τῶν πλείστων τοὺς θεῖους παραβεβηκότων νόμους, διέμεινάν τινες ἐπὶ τῶν ὄρων τῆς φύσεως καὶ τῆς ἀρετῆς ἐγένοντο φροντισταί, ὡς Ἀβελ καὶ Ἐνὼχ καὶ Νῶε καὶ οἱ πατριάρχαι καὶ οἱ προφῆται καὶ ἕτεροι πλείστοι, οὐ μόνον παρ' Ἰουδαίους ἀλλὰ καὶ παρὰ τοῖς ἄλλοις ἔθνεσι, περὶ ὧν ὁ θεὸς εἶπεν Ἀπόστολος: "ὅταν γὰρ ἔθνη, τὰ μὴ νόμον ἔχοντα, φύσει τὰ τοῦ νόμου ποιῇ, οὗτοι νόμον μὴ ἔχοντες, ἑαυτοῖς εἰσι νόμος" (Ρωμ. 2, 14)». (Θεοδωρήτου Κύρου, Θείων δογμάτων ἐπιτομὴ II, PG 83, 493). Πρβλ. καὶ Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Στρωμ. 6, 6. PG 9, 272. 273. 269. Κυρίλλου Ἀλεξανδρείας, Εἰς Ἀ' Πέτρο. 3, 19. PG 74, 1013. Γερμανοῦ Κωνσταντινουπόλεως, Λόγ. εἰς τὴν θεόσωμον ταφήν τοῦ Σωτῆρος, PG 98, 285. Ἄλλον Πατέρων μαρτυρίας βλ. παρὰ Ἰω. Καρμίρη, Ἡ εἰς ἄδον κάθοδος τοῦ Χριστοῦ, Ἀθήναι 1939.

Ἐθνικῶν ὡς διατελέσαντας σεσωσμένα μέλη τῆς Ἐκκλησίας, τιμᾶ αὐτοὺς ὡς ἁγίους, ἀφιερῶσα εἰς αὐτοὺς ἰδιαιτέρας ἐορτὰς καθ' ἅπαντα τὸν ἐνιαύσιον ἐόρτιον κύκλον αὐτῆς⁵³. Χαρακτηριστικὸν μάλιστα εἶναι, ὅτι ἡ Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία περισσότερον τῆς Δυτικῆς ἐτίμησε τοὺς δικαίους τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης ἀτομικῶς τε καὶ συλλογικῶς. Οὕτω συλλογικῶς τῇ μὲν «Κυριακῇ πρὸ τῆς Χριστοῦ γεννήσεως μνήμην ἐπιτελοῦμεν πάντων τῶν ἀπ' αἰῶνος τῷ Θεῷ εὐαρεστησάντων, ἀπὸ Ἀδὰμ ἄχρι καὶ Ἰωσήφ τοῦ μνήστορος τῆς ὑπεραγίας Θεοτόκου, κατὰ γενεαλογίαν, καθὼς ὁ εὐαγγελιστὴς Λουκᾶς ἱστορικῶς ἠριθμήσατο, ὁμοίως καὶ τῶν προφητῶν καὶ προφητίδων, ἐξαιρέτως δὲ τοῦ προφήτου Δανιὴλ καὶ τῶν ἁγίων τριῶν παιδῶν»· τῇ δὲ ἀμέσως προηγουμένη «Κυριακῇ τῶν ἁγίων προπατόρων μνεῖαν ποιούμεθα τῶν πρὸ νόμου καὶ ἐν νόμῳ κατὰ σάρκα προπατόρων αὐτοῦ» (Χριστοῦ)⁵⁴. Κατὰ ταῦτα ὑπῆρξαν οὐ μόνον Ἰουδαῖοι, ἀλλὰ καὶ «ἔθνικοι» ἅγιοι, ὅπαδοι μὴ χριστιανικῶν θρησκειῶν, σωθέντες ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἐπὶ τῇ βάσει τῆς πρὸς αὐτὸν πίστεως καὶ τῆς ἀγιότητος αὐτῶν⁵⁵, τῶν ὁποίων μάλιστα τὰς πρὸς

53. Βλ. πλείω ἐν Ἰω. Καρμίρη, Ὁρθόδοξος Ἐκκλησιολογία, σ. 70 - 72.

54. Μηναιὸν Δεκεμβρίου (ἔκδ. Π. Παρασκευοπούλου), Ἀθήναι 1904, σ. 75 ἐξ., 120 ἐξ. Σημειωτέον ὅτι οἱ μὲν ἐν τοῖς ἕνδεκα πρώτοις κεφαλαίοις τῆς Γενέσεως μνημονεῦόμενοι δίκαιοι ἀνήκουσαν εἰς τοὺς Ἰθνηκούς», οἱ δὲ ἀπὸ τοῦ τέλους τοῦ ἕνδεκάτου κεφαλαίου καὶ ἐξῆς εἰς τοὺς Ἰουδαίους.

55. Προστεθῆτω ἐνταῦθα ὅτι καὶ “die katholische Theologie hat, gestützt auf Schrift und Tradition, immer daran festgehalten, dass es dem Menschen möglich ist, den wahren Gott aus seinen Manifestationen in der Welt zu erkennen, und dass folglich die Heiden ihr Heil wirken und also heilig werden können... sie bezeugen, dass es unter den Heiden heilige Priester, heilige Könige und heilige Gerechte gegeben hat... Zu allen Zeiten und in allen Ländern hat es Menschen gegeben, die an Christus geglaubt haben, ohne ihn zu kennen, und die ‘unsichtbar der sichtbaren Kirche’ angehört haben”. (J. Daniélou, Die heiligen Heiden des alten Testaments, σ. 10, 11, 14. C h. J o u r n e t, L’Eglise du Verbe incarné, Paris 1955, I, 6, 46). Γενικῶς κατὰ τὰς τελευταίας δεκαετίαις—παρὰ τὸν κατὰ τὸ παρελθὸν ὑπερτονισμόν τοῦ ἀξιώματος “extra Ecclesiam nulla salus”—οὐκ ὀλίγοι ρωμαιοκαθολικοὶ θεολόγοι ὑποστηρίζουσι τὴν καὶ ἐκτὸς τῶν ὁρίων τῆς Ρωμαιοκαθολικῆς Ἐκκλησίας σωτηρίαν τῶν ἐπιδεικτικῶν καὶ ἀξίων ταύτης πιστῶν καὶ δικαίων, συνωδὰ καὶ τῇ ἀποφάνσει τῆς Β’ Βατικανεῖου Συνόδου, ἀποφνημαμένης ὅτι “those also can attain to everlasting salvation who through no fault of their own do not know the gospel of Christ

τὸν Θεὸν δεήσεις ἐπικαλεῖται ἢ Ὁρθόδοξος Ἐκκλησία διὰ τὴν σωτηρίαν τῶν πιστῶν.

Πάντα τὰ ἀνωτέρω δύνανται νὰ ἐξηγηθῶσι ἐκ τοῦ ὑπὸ τῆς Θρησκευολογίας διαπιστουμένου φαινομένου, ὅτι ἡ θρησκεία εἶναι καθολικὸν καὶ πανανθρώπινον φαινόμενον παρὰ πᾶσι τοῖς λαοῖς, καὶ αὐτοῖς ἔτι τοῖς βαρβάροις καὶ ἀγρίοις, ἢ δὲ θρησκευτικότης θεμελιωδέστατον γνῶρισμα τοῦ ἀνθρώπου, ὅστις οὕτως εἶναι ὑπαρξίς θρησκευτική, «ὄν θρησκευτικόν» (*homō religiosus*) καὶ ὄν πνευματικουλικόν, συνάπτον τὸν ἕλικόν μετὰ τοῦ πνευματικοῦ, τὸ ὄρατὸν μετὰ τοῦ ἀοράτου κόσμου⁵⁶. Πράγματι ἡ θρησκεία εἶναι φαινόμενον σύμφυτον μετὰ τοῦ ἀνθρώπου, συνυφασμένον μετὰ τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως καὶ ἀναγόμενον εἰς τὴν οὐσίαν καὶ τὴν δομὴν αὐτοῦ⁵⁷. Μὴ οὕσα δὲ αὕτη μόνον ὑποκειμενικόν

or his Church, yet sincerely seek God and, moved by grace, strive by their deeds to do his will as it is known to them through the dictates of conscience". (*Lumen Gentium*, n. 16). Βλ. καὶ H. N y s, *Le salut sans l'Évangile. Étude historique et critique de problème du "salut des infidèles" dans la littérature théologique récente (1912 - 1964)*. Paris 1966. Α. Θεοδώρου, *Αἱ περὶ σωτηρίας τῶν ἀπίστων ἀντιλήψεις τῆς συγχρόνου Ρωμαιοκαθολικῆς Θεολογίας*, Ἀθήναι 1975.

56. Πρβλ. καὶ Π. Τρεμπέλα, *Δογματικὴ τῆς Ὁρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας*, Ἀθήναι 1959, τ. I, σ. 69 : «Δυνάμει καὶ ἐξ ἐσωτερικῆς προδιαθέσεως πᾶς ἄνθρωπος ἔχει γεννηθῆ διὰ νὰ θρησκευῆ. Τὸ πᾶν ἐν αὐτῷ καλεῖ αὐτὸν πρὸς τὸν ζῶντα Θεόν· τὸ λογικόν του, ἡ καρδία του, ἡ συνείδησίς του, οἱ ἐνδότεροι πόθοι καὶ αἱ ὑψηλαὶ ἐφέσεις τοῦ πνεύματός του... Ἡ θρησκεία ἔχει τὰς ρίζας καὶ τὰ θεμέλια αὐτῆς εἰς τὰ ἐνδότερα βάθη τῆς ἀνθρωπίνης υπάρξεως, διότι ἡ ὑπαρξίς αὕτη ἐδημιουργήθη ὑπὸ τοῦ Θεοῦ. Ὁ ἄνθρωπος ἀναζητεῖ τὸν Θεόν, διότι ὁ Θεὸς ἐδημιούργησεν αὐτὸν δι' ἑαυτόν, "ὅτι ἐξ αὐτοῦ καὶ δι' αὐτοῦ καὶ εἰς αὐτόν τὰ πάντα" (Ρωμ. I, 20), ...καὶ ἐνέβαλεν ἐν τῷ ὑπ' αὐτοῦ δημιουργηθέντι ἀνθρώπῳ τὸ οὐράνιον τοῦτο ἔνστικτον ὡς λανθάνουσαν καὶ οἰοῦναι ὑπνώπτουσαν εἰς τὰ βάθη τῆς ἀνθρωπίνης υπάρξεως ζωτικὴν δύναμιν, ἣτις ἀφυπνίζεται καὶ ἐξελίσσει ἑαυτὴν ἐθθὺς ὡς ὁ ἄνθρωπος λάβῃ συνείδησιν ἑαυτοῦ καὶ τοῦ περιβάλλοντος αὐτὸν κόσμου».

57. Ἀναλυτικώτερον ὁ B e t h, ἐν : *Die Religion in Geschichte und Gegenwart*³, τ. 4, σ. 1888 γράφει : "Religion ist in ihrem tieferen Wesen Ergreifen des gegenwärtig sein wollenden Gottes und dadurch Besitz der unsinnlichen Kraft (Gnade) zur Überwindung der seelischen Not, mag nun das Ergreifen auf historisch gegebene Anregung hin oder aus unmittelbarem Empfinden des Zuges von oben erfolgen. Mehr psychologisch angesehen ist Religion diejenige geistige Funktion, in welcher der metabionische Zug des menschlichen Wesens am intensivsten betätigt wird. Sie repräsentiert die metabion-

τι, ἀλλ' ἔχουσα καὶ ἀντικειμενικὴν διάστασιν, ἔχει τὴν αὐτόνομον ρίζαν τῆς εἰς τὰ μυστικὰ βάθη τοῦ ἀνθρωπίνου πνεύματος. Διὰ τοῦτο μόνον οἱ ἄνθρωποι παρουσιάζουσι θρησκευτικότητα, ἔχουσιν κοινὰ πανταχοῦ γνωρίσματα, παρὰ τὴν ποικιλίαν τῶν ἐκφράσεων καὶ ἐκδηλώσεων αὐτῆς. Κοινὸν εἶναι τὸ θρησκευτικὸν βίωμα, τὸ δονοῦν πάσας τὰς ἐσωτάτας χορδὰς τῆς ἀνθρωπίνης καρδίας καὶ τῆς ψυχῆς, οὗτινος μετέχουσι πᾶσαι αἱ πνευματικαὶ δυνάμεις, νόησις, συναίσθημα, βούλησις, φαντασία, καὶ τοιοῦτοτρόπως κατέχει τοῦτο τὸ κέντρον τῆς προσωπικότητος τοῦ ἀνθρώπου. Ἐπ' αὐτοῦ στηρίζονται πᾶσαι αἱ θρησκείαι, ἀπὸ τῶν πρωτογόνων μέχρι τῆς χριστιανικῆς, ἥτις σύννοιδεν ἑαυτήν, κατὰ τὴν οὐσίαν αὐτῆς, ὡς τὴν κατ' ἐξοχὴν θρησκείαν, τὴν τελειοτάτην καὶ ἀπόλυτον καὶ μοναδικὴν θρησκείαν ἐξ ἀποκαλύψεως τοῦ ἐνὸς ἀληθινοῦ Θεοῦ, τῆς ὑπεροχῆς καὶ τοῦ ἀπολύτου αὐτῆς ὀφειλομένων βεβαίως εἰς τὸν ὑπερφυσικὸν παράγοντα τῆς θείας ἀποκαλύψεως. Ἡ χριστιανικὴ θρησκεία ἐδωρήθη τῷ κόσμῳ «οὐκ ἀπ' ἀνθρώπων, οὐδὲ δι' ἀνθρώπων», ἀλλὰ «δι' ἀποκαλύψεως Ἰησοῦ Χριστοῦ» τοῦ Θεοῦ ἡμῶν (Γαλ. 1, 1. 12), δι' ὃ καὶ εἶναι αὐτὴ ἡ θεία «χάρις καὶ ἡ ἀλήθεια» (Ἰωάν. 1, 17). Ἐντεῦθεν καὶ εἶναι αὕτη θρησκεία ὑπερφυσικὴ καὶ ὑπερχρονικὴ, ὑπερέχουσα πασῶν τῶν ἄλλων θρησκευτῶν οὐ μόνον σχετικῶς, ἀλλ' ἀπολύτως. Ἀπὸ τῆς ἐπόψεως ταύτης ἡ χριστιανικὴ θρησκεία ἀποτελεῖ τὸ κορμόφωμα καὶ συμπλήρωμα καὶ ἐπιστέγασμα τῶν μὴ χριστιανικῶν θρησκευτῶν, συμπληροῦσα τὰ θετικὰ καὶ ὀρθὰ στοιχεῖα αὐτῶν, καὶ διὰ τοῦτο δυναμένη νὰ χαρακτηρισθῇ ὡς τὸ τέλος καὶ τὸ πλήρωμα τῆς ἱστορίας τῶν θρησκευτῶν καὶ ἡ πλήρης καὶ ὀριστικὴ ἀποκάλυψις τοῦ Θεοῦ ἐν τῇ ἱστορίᾳ. Ὡς ἐκ τούτου αἱ θρησκείαι αὗται, ὡς προείρηται, θεωροῦνται ὑπὸ πολλῶν θεολόγων ὡς ὁδοὶ πρὸς τὴν σωτηρίαν, οἷον εἰ φυσικαὶ ὁδοὶ ἢ μᾶλλον σκολιαὶ ἀτραποί, προπαρασκευάζουσαι τὴν ἀπο-

tische Seite des menschlichen Lebens, die Zugewandtheit und Aufgeschlossenheit für die dem physiologischen Leben gegenüber gänzlich andersartige Lebensquelle, für die unsinnlichen urenergetischen Hintergründe des Seins überhaupt, somit für die Triebkräfte des Universums".

δοχήν τῆς σωτηρίου χάριτος ὑπὸ τῶν ἑτεροθρήσκων καὶ γενικῶς ἄγουσαι εἰς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν, νοουμένην ὡς τὴν θρησκείαν ἀπολύτως, δηλαδή τὴν μίαν παγκόσμιον θρησκείαν, τὴν περιέχουσαν τὴν μοναδικὴν ὑπερφυσικὴν ἀποκάλυψιν τοῦ ἀληθινοῦ Θεοῦ πρὸς τοὺς ἀνθρώπους, νοουμένου ὡς μοναδικοῦ προσωπικοῦ Θεοῦ, ὡς ἀπεκαλύφθη ἱστορικῶς καὶ ὀριστικῶς ἐν Χριστῷ Ἰησοῦ⁵⁸, τῷ Ἀντρωτῇ τοῦ κόσμου, «ἐν τῷ ὁποίῳ κατοικεῖ πᾶν τὸ πλήρωμα τῆς θεότητος σωματικῶς» (Κολ. 2, 9), ὡς προεῖρηται. Ὁ Ἀντρωτῆς εἶναι ὁ εἷς καὶ μοναδικὸς ἀληθὴς Θεός, τέλειος Θεός καὶ τέλειος ἄνθρωπος καὶ ὁ («εἷς») καὶ μόνος μεσίτης μεταξὺ Θεοῦ καὶ ἀνθρώπων (Α' Τιμ. 2, 5), ὅστις τοὺς ἐν πίστει προσερχομένους εἰς αὐτὸν προσάγει πρὸς τὸν Πατέρα, «λυτρούμενος πάντας, ὑπὲρ πάντων ἰλασκόμενος τὰ πρὸς τὸν Θεόν, ἀεὶ μεσιτεύων Θεῷ καὶ ἀνθρώποις»⁵⁹.

Δύναται λοιπὸν νὰ λεχθῆ, ὅτι αἱ ἐξωχριστιανικαὶ θρησκείαι, συμπεριλαμβανομένης καὶ τῆς Ἰουδαϊκῆς, ἀποτελοῦσι προπαρασκευὴν καὶ προβαθμίδα καὶ προπαιδείαν τοῦ Χριστιανισμοῦ⁶⁰, δι' ὃ καὶ εἰς αὐτὸν «συνήχθη πᾶσα γλῶσσα πιστεύουσα εἰς Θεόν»⁶¹, «συνάγοντος τοῦ ἐνός

58. Βλ. καὶ Ζ. Ρώση, Σύστημα Δογματικῆς τῆς Ὀρθοδόξου Καθολικῆς Ἐκκλησίας, Ἀθῆναι 1903, σ. 465: «Ἐν τῷ προσώπῳ τούτῳ, ὅπερ εἶναι Θεὸς ἅμα καὶ ἄνθρωπος, ἀπεκαλύφθη ἡ τελεία καὶ ὑψίστη θρησκεία τῆς ἀνθρωπότητος, πρὸς ἣν τείνουσιν ἅπαναι αἱ θρησκείαι τοῦ κόσμου».

59. Μ. Ἀθανασίου, Κατ' Ἀρειαν. II, 7. PG 26, 161.— Περὶ τῆς ἐνσάρκου ἐπιφαν. 22, PG 26, 1024.

60. Πρβλ. καὶ F. Heiler, *Urkirche und Ostkirche*, München 1937, σ. 33 - 34: «Wie das Gesetz für die jüdischen Frommen und die platonische Philosophie für die griechischen Denker ein pädagogischer Weg zu Christus war, so waren die Mysterienkulte für zahllose Fromme der orientalisches-hellenistischen Welt eine Vorpaedie Christi, eine Vor-schule Christi und seines eucharistischen Mysteriums... Die Mysterienreligionen haben die antike Frömmigkeit für die Mysterien der christlichen Kirche zubereitet... Der Kult aller Völker und Zeiten ist ein Vorzeichen des christlichen Kultes, das gottesdienstliche Betten aller Religionen, eine Prophetie auf die Ecclesia orans, das Opfern aller Kultgemeinschaften, ein Hinweis auf den reinen Opferdienst des christlichen Mysteriums. Nicht nur im Judentum, sondern auch im Heidentum lebt die verborgene Kirche Christi, die in der Gemeinde des neuen Bundes in die Erscheinung tritt».

61. Ἰγνατίου, Μαγν. 10, 3. BEΠ 2, 270.

Κυρίου, τοῦ μόνου ἐνὸς ἀμοφοῖν Θεοῦ, Ἑλλήνων τε καὶ βαρβάρων, μάλλον δὲ παντὸς τοῦ τῶν ἀνθρώπων γένους»⁶². Διὰ τοῦτο οὐ μόνον σύγχρονοι, ἀλλὰ καὶ ἀρχαῖοι ἐκκλησιαστικοὶ συγγραφεῖς καὶ θεολόγοι, μιμούμενοι τὸν ἀπόστολον Παῦλον ἐν Ἀθήναις (Πράξ. 17, 22 ἐξ.), δὲν ἀπέκλειον τὰς ἐξωχριστιανικὰς θρησκείας ἀπὸ τῆς σωτηρίου «οἰκονομίας» τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' ἐνέτασσον αὐτὰς εἰς ταύτην⁶³, τὰς δὲ ἐν αὐταῖς ὀρθὰς θρησκευτικὰς καὶ φιλοσοφικὰς ἀληθείας, ἢ τὰ «σπέρματα ἀληθείας», ἐθεώρουν ὡς γνησίας θρησκευτικὰς ἀξίας, καὶ δὴ ὡς οὐχὶ μόνον ἀνθρώπινον ἔργον, ἀλλὰ καὶ ὡς «θείας ἔργον προνοίας»⁶⁴, τῆς προπαρασκευαζούσης τὸν κόσμον εἰς τὴν χριστιανικὴν θρησκείαν. Ἐντεῦθεν ὁ Χριστιανισμὸς ἀναγνωρίζει τὰς πνευματικὰς ἀξίας τῶν μὴ χριστιανικῶν θρησκειῶν καὶ καλλιεργεῖ ἀγαθὰς μετ' αὐτῶν σχέσεις, μέχρι συνάψεως ἐπ' ἐσχάτων διαλόγου μετ' αὐτῶν, γενικώτερον δὲ καταφάσκει πᾶν ὅτι ἀγαθὸν ἐν τῷ κόσμῳ, ὡς διδάσκει ἡ ἱστορία του ἀπ' ἀρχῆς, δεδομένου ὅτι ὁ Χριστὸς «οὐκ ἦλθε καταλῦσαι, ἀλλὰ πληρῶσαι» (Ματθ. 5, 17). Ἐπομένως καὶ οἱ ἀνήκοντες εἰς τὰς μὴ χριστιανικὰς θρησκείας «ἄνθρωποι τοῦ Θεοῦ» ἠδύνατο καὶ δύνανται νὰ στηρίζωσιν ἐπὶ τῶν ὀλίγων ἐν αὐταῖς ὀρθῶν διδασκαλιῶν τὴν ὑπερφυσικὴν σωτήριον πίστιν των, τὴν ἐδραζομένην ἐπὶ τῆς θείας χάριτος, καὶ νὰ δέχωνται ἐλευθέρως ἐν αὐταῖς τὴν προσφερομένην ὑπὸ τοῦ Θεοῦ πρὸς αὐτοὺς σωτήριον χάριν τοῦ Χριστοῦ, ζῶντες κατὰ τὰς ἐπιταγὰς τοῦ φυσικοῦ

62. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Στρωμ. 7, 15. PG 9, 392.

63. Τοῦτο πράττουσι καὶ πολλοὶ σύγχρονοι θεολόγοι, ἰδίως ἐτερόδοξοι, ἐνῶ ἐκ τῶν ὀρθοδόξων ὁ Μ. Φαρᾶντος, Ἡ θρησκεία, δογματικὴ θεώρησις, Ἀθήναι 1978, σ. 84 - 85, γράφει: «Αἱ μὴ χριστιανικαὶ θρησκείαι, πρωτίστως κατὰ τὴν προχριστιανικὴν ἐποχὴν, εἶναι δρόμοι, ἠθελημένοι ὑπὸ τοῦ Θεοῦ, πρὸς δόξαν αὐτοῦ καὶ σωτηρίαν τῶν εἰς αὐτὰς ἀνηκόντων πιστῶν. Οὕτως ἐπανερχόμεθα ἐν μέρει εἰς τὴν θέσιν τῶν ἀπολογητῶν καὶ θεολόγων τῆς ἀρχαίας Ἐκκλησίας, οἱ ὅποιοι, ἐν τῇ κριτικῇ των κατὰ τῶν ἀρηνητικῶν ὄψεων τῆς εἰδωλολατρικῆς θρησκείας, ὡς θρησκείας τοῦ ψεύδους καὶ τῆς πλάνης, δὲν παρεγνώριζον καὶ τὸ θετικὸν περιεχόμενον, ὡς καὶ τὴν νόμιμον ἀποστολὴν αὐτῆς ἐν τῷ κόσμῳ τῆς παγκοσμίου ἱστορίας». Καὶ ἐν σ. 75 παρατίθησι τὴν διαπίστωσιν τοῦ Β. U h d e, καθ' ἣν εἰς τὴν θεολογίαν καὶ "τοῦ πρώιμου Χριστιανισμοῦ... αἱ μὴ χριστιανικαὶ θρησκείαι δὲν ἀποκλείονται ἐκ τοῦ σωτηρίου σχεδίου τοῦ Θεοῦ, ἀλλ' ἐντάσσονται εἰς τὴν σωτηρίαν ταύτην, ὡς αὕτη ἀπεκαλύφθη τελείως εἰς τὸν Χριστιανισμόν".

64. Κλήμεντος Ἀλεξανδρέως, Στρωμ. 1, 1. BEΠ 7, 241.

ἠθικοῦ νόμου τῆς συνειδήσεως, καὶ οὕτως ἐνδεικνύμενοι («τὸ ἔργον τοῦ νόμου γραπτὸν ἐν ταῖς καρδίαις αὐτῶν, συμμαρτυρούσης αὐτῶν τῆς συνειδήσεως») (Ρωμ. 2, 14 - 15). Τοιοῦτοτρόπως ἀνεδεικνύοντο ἐπι-
δεκτικοὶ τῆς θείας χάριτος, ἥτις «προϋπήρχε καὶ πρὸ καὶ ἐκτὸς Χριστοῦ παρὰ πᾶσι τοῖς ἀνθρώποις»⁶⁵.

Τὰ ἀνωτέρω ἰσχύουσιν οὐ μόνον περὶ τῶν προχριστιανικῶν θρησκευτικῶν, ἀλλὰ καὶ τῶν μεταχριστιανικῶν τοιούτων, μέχρι καὶ τῶν συγχρόνων ἔξω καὶ παραλλήλως τῆς Ἐκκλησίας ὀφισταμένων καὶ λειτουργουσῶν ἔξωβιβλικῶν θρησκευτικῶν, ἐφ' ὅσον ὁ Χριστιανισμὸς δὲν εἰσέδυσεν εἰσέτι εἰς τοὺς λαοὺς αὐτῶν, οἵτινες ἐξακολουθοῦσι θεραπευόμενοι θρησκευτικῶς ὑπὸ τῶν ἰδίων ἀρχαίων θρησκευτικῶν, ἐπιδρώσης καὶ συνεργούσης καὶ τῆς θείας χάριτος. Οἱ ἀνήκοντες εἰς τὰς θρησκείας ταύτας ἀνθρώποι τοῦ Θεοῦ, καίτοι δὲν ἀνήκουσιν ὡς μέλη τῆς ὁρατῆς Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ, ἐν τούτοις δύνανται νὰ τύχωσι τῆς σωτηρίας διὰ τῆς πίστεως καὶ τοῦ θεοφιλοῦς βίου αὐτῶν ἐν ταῖς ἑαυτῶν παραδοσιακαῖς θρησκείαις, καθ' ὅσον αὗται θεωροῦνται ἀθθεντικά ὄργανα τῆς σωτηρίου δραστηριότητος τοῦ Θεοῦ ἐν μέσῳ αὐτῶν. Τοῦτο δὲν ἀντίκειται οὔτε εἰς τὸν θεολογικὸν στοχασμὸν, οὔτε εἰς τὴν διδασκαλίαν τῆς Καινῆς Διαθήκης, ἐν τῇ ὁποία εὑρηνται οὐ μόνον ἀρνητικαί, ἀλλ' ἅμα καὶ θετικαὶ μαρτυρίαι ὑπὲρ τῶν ξένων θρησκευτικῶν καὶ τῶν («ἔθνικῶν») ἢ τῶν («ἔξω»). Π.χ. ἀναφέρομεν ἐνδεικτικῶς τὸν

65. Κατὰ τοὺς ἀρχαίους θεολόγους, «ἐφ' ὅσον αἴτιος παντὸς ἀγαθοῦ εἶναι μόνον ὁ Θεὸς καὶ ὑπάρχον μεταξὺ τῶν ἐθνικῶν ἀνθρώποι πράττοντες τὸ ἀγαθὸν καὶ λέγοντες τὸ ἀληθές, οἱ ἐθνικοὶ οὗτοι ἀνήκουν καθ' ἓνα οἰονδήποτε τρόπον εἰς τὸν Χριστιανισμὸν, ἐν εὐρυτέρῳ ἐννοίᾳ νοούμενον, ἥτοι ὡς τὸ σωτήριον θέλημα τοῦ Θεοῦ πρὸς σωτηρίαν πάντων τῶν ἀνθρώπων... Βασικὴ θεολογικὴ σκέψις τῶν ἐκκλησιαστικῶν τούτων θεολόγων εἶναι, ὅτι ὑπάρχει θεία χάρις καὶ ἐκτὸς τῆς ἐν Ἰησοῦ Χριστῷ γενομένης θείας ἀποκαλύψεως. Ἡ χάρις αὕτη εἶναι μὲν χάρις πρὸ Χριστοῦ, ἀλλὰ χάρις τοῦ μὴ εἰσέτι σαρκωθέντος θεοῦ Λόγου, διὸ καὶ χάρις οὐχὶ ἀντίθετος τῆς ἐν Χριστῷ θείας χάριτος... Ὑπάρχει Ἐκκλησία καὶ ἐκτὸς Ἐκκλησίας, ὡς καὶ θεία χάρις ἐκτὸς τῆς ἐν Χριστῷ χάριτος... Ὑπάρχει θεία χάρις καὶ πρὸ Χριστοῦ καὶ ἡ χάρις αὕτη εἶναι μὲν γενικὴ καὶ ἀτελής, ὡς μὴ εἰσέτι σαρκωθέντος τοῦ θεοῦ Λόγου, ὅμως χάρις τοῦ αὐτοῦ θεοῦ Λόγου, ὅστις εἶναι ἀμέσως παρὼν καὶ ἐνεργῶς εἰς τὴν δημιουργίαν του» (Μ. Φ ο ρ ἄ ν - τ ο υ, μν. ἔ. σ. 66, 73).

καλὸν Σαμαρείτην (Λουκ. 10, 33 ἐξ.), τὸν ἑκατόνταρχον (Λουκ. 7, 9), τὸν Κορνήλιον (Πράξ. 10, 4), τὴν ὑπὸ τῶν Ἀθηναίων λατρείαν τοῦ «ἀγνώστου Θεοῦ» καὶ ὀλόκληρον τὴν δημηγορίαν τοῦ ἀποστόλου Παύλου ἐπὶ τοῦ Ἀρείου Πάγου (Πράξ. 17, 22 ἐξ.)⁶⁶ κ.λπ. Καθόλου εἰπεῖν, ἐκ τῆς θεολογικῆς θεωρήσεως τοῦ προκειμένου θέματος δύναται τις νὰ καταλήξῃ εἰς τὸ συμπέρασμα, ὅτι καὶ αἱ ἐξωχριστιανικαὶ θρησκείαι ἐντάσσονται ἐν τῷ περὶ τῆς σωτηρίας τοῦ ἀνθρωπίνου γένους σχεδίᾳ τοῦ Θεοῦ, προπαρασκευάζουσαι καὶ συνεργοῦσαι εἰς τὴν πραγματοποίησιν τοῦ ἔργου τῆς Ἐκκλησίας, τ.ἔ. τῆς σωτηρίας «πάντων τῶν ἀνθρώπων» (Α΄ Τιμ. 2, 4)⁶⁷, οἵτινες ἀπὸ τοῦ μεταδοθέντος στοματικῶς ἀπὸ

66. Βλ. Εὐάγ. Ἀντωνιάδου, Ὁ ἄγνωστος Θεός, Ἀθήναι 1918, καὶ Ὁ ἀπόστολος Παῦλος ἐν Ἀθήναις, Ἀθήναι 1920. Β. G a r t n e r, *The areopagus speech and natural revelation*, Upsala 1955. W. N a u c k, *Die Tradition und Komposition der Areopagrede*. Ἐν: "Zeitschrift für Theologie und Kirche" 53 (1956) 11 - 52. G. S t o n e h o u s e, *The Areopagus Adress*. Ἐν: *Paul before the Areopagus and other N. T. Studies*, 1957, σ. 1 - 40. A. - M. D u b a r l e, μν. ἔ. σ. 155 - 200.

67. Βλ. πλείω παρὰ Μ. Φαράντφ, μν. ἔ. σ. 97 - 98: «Ἡ Ἐκκλησία ἀπαρτίζεται ἐκ δύο "κύκλων": ἐκ τοῦ εὐρύτερου, τοῦ καθολικοῦ, τοῦ οἰκουμενικοῦ, καὶ ἐκ τοῦ εἰδικωτέρου: τοῦ κύκλου τῶν πιστῶν. Ἡ Ἐκκλησία ὡς "σῶμα Χριστοῦ" εἶναι δυνάμει ὅλη ἡ ἀνθρωπότης: ὁ θεῖος Λόγος διὰ τῆς ἐνανθρωπήσεώς του δὲν προσέλαβεν ἀνθρώπινον ἄτομον, ἀλλὰ τὴν ἀνθρωπίνην φύσιν. Ἀκριβῶς δὲ ἡ ἀνθρωπίνη αὐτὴ φύσις τοῦ Κυρίου εἶναι ἡ σταυρωθεῖσα, ἀναστειθεῖσα καὶ τεθεωμένη. Συνεπῶς ὅλη ἡ ἀνθρωπότης εἶναι δυνάμει ἡ Ἐκκλησία... Εἰς τὸν εὐρύτερον τοῦτον κύκλον τῆς Ἐκκλησίας θὰ ἡδυνάμεθα νὰ ἐντάξωμεν καὶ τὰς μὴ χριστιανικὰς θρησκείας... Ἀντικειμενικῶς καὶ δυνάμει Ἐκκλησία εἶναι ὅλη ἡ ἀνθρωπότης ὡς τεθεωμένη ἀνθρωπίνη φύσις τοῦ Θεοῦ ἀνθρώπου. Αἱ θρησκείαι τῆς ἀνθρωπότητος, ἀνήκουσαι εἰς τὸν ἀντικειμενικὸν καὶ δυνάμει τοῦτον χῶρον τῆς Ἐκκλησίας, ἀποτελοῦν κατ' οὐσίαν κίνησιν ἐκ τῆς Ἐκκλησίας πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν, κίνησιν ἐκ τοῦ εὐρύτερου κύκλου πρὸς τὸν εἰδικώτερον κύκλον τῆς Ἐκκλησίας, ἐκ τοῦ δυνάμει πρὸς τὸ ἐνεργεῖν κατὰ Χριστὸν ζῆν. Ὁ στενότερος δέ, εἰδικώτερος κύκλος τῆς Ἐκκλησίας εἶναι ἡ καὶ ἐνεργεῖα συμμετοχὴ εἰς τὸ "σῶμα Χριστοῦ", ὡς συνειδητὴ καὶ ἐκπεφρασμένη πίστις καὶ ὁμολογία εἰς τὸ πρόσωπον τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ διὰ τῆς κοινωνίας "ἐδῶ καὶ τώρα" τῶν μυστηρίων τῆς Ἐκκλησίας, καὶ δὴ τοῦ τῆς θείας Εὐχαριστίας, διὰ τῶν ὁποίων συντελεῖται συγκεκριμένως καὶ αἰσθητῶς ἡ συσσωμάτωσις τῶν μελῶν εἰς τὸ σῶμα Χριστοῦ. Ἐνῶ, λοιπόν, ἡ Ἐκκλησία, ὡς τὸ σῶμα Χριστοῦ, συμπεριλαμβάνει ἀντικειμενικῶς ὅλην τὴν ἀνθρωπότητα, ὑποκειμενικῶς καὶ συγκεκριμένως καὶ ἐνεργῶς συμπεριλαμβάνει μόνον τοὺς καὶ ὑποκειμενικῶς πιστεύοντας εἰς τὸν Θεὸν - Πατέρα διὰ τῆς δυνάμεως τοῦ Χριστοῦ ἐν τῇ χάριτι τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Αἱ δὲ ἐξωχριστιανικαὶ, μὴ χριστιανικαὶ, θρησκείαι δὲν εἶναι δρόμοι σωτηρίας παράλληλοι πρὸς τὴν Ἐκκλησίαν, ἀλλ' ἀτε-

γενεᾶς εἰς γενεάν εἰς ὄλους τοὺς λαοὺς «πρωτεναγγελίου» τοῦ Θεοῦ, ὅτι ἐλεύσεται ὁ Αντρωτῆς ὅστις «τηρήσει τὴν κεφαλὴν» τοῦ ὄφρατος (Γεν. 3, 15), ἀνέμενον ἐναγωνίως αὐτόν, δι' ὃ καὶ ἐγένετο ὄντως «αὐτὸς προσδοκία ἐθνῶν» (Γεν. 49, 10), ἐνισχυομένη καὶ ὑπὸ παραλλήλων πεπλανημένων διδασκαλιῶν ἀρχαίων τινῶν εἰδωλολατρικῶν θρησκειῶν.

Τὸ δὲ γενικὸν τῶν προεκτεθέντων συμπέρασμα εἶναι, ὅτι ἡ σωτηρία χορηγεῖται εἰς τοὺς ἀξίους κατὰ πρῶτον καὶ κύριον λόγον ὑπὸ τῆς γνησίας Ἐκκλησίας τοῦ Χριστοῦ, ἥτοι τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας, ἣτις εἶναι ὁ τακτικὸς καὶ κανονικὸς καὶ ἀνεπισημῆς φορεὺς αὐτῆς καὶ ἐν τῇ ὁποίᾳ ἀσφαλῶς σῶζονται οἱ πιστεύοντες εἰς τὸν Χριστὸν καὶ βαπτιζόμενοι καὶ τρεφόμενοι πνευματικῶς διὰ τῶν ἁγίων μυστηρίων καὶ ζῶντες θεοφιλῶς. Δὲν ἀποκλείεται ὅμως, κατ' ἀνεξερευνήτητα κρίματα» τοῦ Θεοῦ, καὶ ἡ ὑπ' αὐτοῦ χρῆσις καὶ ἄλλων «ἀνεξιχνιάστων ὁδῶν» (Ρωμ. 11, 33) καὶ ἐκτάκτων μέσων καὶ ἀγωγῶν μεταδόσεως ὑπὸ τοῦ Θεοῦ τῆς σωτηρίου χάριτος καὶ εἰς τοὺς ἐκτὸς τῆς Ὁρθοδόξου Ἐκκλησίας πιστεύοντας καὶ δικαίους κατὰ πάντα, ἥτοι πρῶτον τοὺς ἑτεροδόξους χριστιανούς καὶ δεύτερον τοὺς ἑτεροθρήσκους μὴ χριστιανούς, κατὰ τὴν ἐλευθέραν, φιλόανθρωπον καὶ δικαίαν κρίσιν τοῦ κοινοῦ δημιουργοῦ καὶ πατρὸς πάντων τῶν ἀνθρώπων παναγάθου Θεοῦ. Ἐπομένως πάντες οἱ ἄνθρωποι, ἀδιακρίτως φυλῆς, ἐθνότητος, γλώσσης, χρώματος, φύλου, ἡλικίας καὶ κοινωνικῆς θέσεως, ἀγόμενοι ὑπὸ τοῦ Πνεύματος τοῦ Θεοῦ, δύνανται νὰ τύχωσι τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας καὶ νόθεσις· «ὅσοι γὰρ Πνεύματι Θεοῦ ἄγονται, οὗτοί εἰσιν υἱοὶ Θεοῦ» (Ρωμ. 8, 14). Καθίστανται ὅμως «υἱοὶ Θεοῦ» οὐχὶ ὡς ὁ Χριστὸς «φύσει καὶ ἀληθείᾳ», ἀλλὰ «θέσει καὶ χάριτι», «μετέχοντες τοῦ

λεῖς ὁρμῶι ἐντὸς τῆς Ἐκκλησίας, ὀδηγοῦντες ἐκ τῆς δυνάμει καὶ ἀντικειμενικῆς εἰς τὴν ἐνεργεία καὶ ὑποκειμενικὴν Ἐκκλησίαν, ὡς συγκεκριμένην κοινωνίαν ἁγίων, ζῶντων κατὰ τὸ θέλημα τοῦ Ἰησοῦ Χριστοῦ». Βλ. παρεμφερεῖς γνώμας, ἰδίως προκειμένου περὶ τῆς σωτηρίας τῶν ἑτεροδόξων χριστιανῶν, καὶ Σλάβων ὀρθοδόξων θεολόγων, ὡς τοῦ μητροπολίτου Κιέβου Πλάτωνος, τοῦ Σεργίου Bulgakow καὶ ἄλλων, παρὰ F. Heiler, *Urkirche und Ostkirche*, München 1937, σ. 225 ἐξ. S t. Z a n k o w, μν. ἔ. σ. 75 ἐξ. L. Z a n d e r, *Ecclesia extra ecclesiam*, ἐν "Kerygma und Dogma" 6 (1960) 214 ἐξ. κ.λπ.

πνεύματος αὐτοῦ κατὰ μίμησιν»⁶⁸. Τοῦτο δὲ καθ' ὅσον ἐν τῷ Ἰησοῦ Χριστῷ, τῷ ἐνοποιήσαντι τὰ πάντα ἐν ἑαυτῷ, προσέφερεν ὁ Θεὸς - Πατὴρ τὴν δυνατότητα τῆς σωτηρίας πρὸς πάντα ἄνθρωπον, «ὥστε καὶ αὐτὸν εἶναι τε χάριτι καὶ καλεῖσθαι θεόν, καὶ τὸν Θεὸν εἶναι τε συγκαταβάσει καὶ καλεῖσθαι δι' αὐτὸν ἄνθρωπον, καὶ τῆς ἀντιτιδομένης ἐπὶ τούτῳ διαθέσεως δειχθῆναι τὴν δύναμιν, τὴν καὶ ἄνθρωπον τῷ Θεῷ θεοῦσαν διὰ τὸ φιλόθεον, καὶ τὸν Θεὸν τῷ ἀνθρώπῳ διὰ τὸ φιλόανθρωπον ἀνθρωπίζουσαν καὶ ποιοῦσαν κατὰ τὴν καλὴν ἀντιστροφὴν, τὸν μὲν Θεὸν ἄνθρωπον, διὰ τὴν τοῦ ἀνθρώπου θέωσιν, τὸν δὲ ἄνθρωπον θεόν, διὰ τὴν τοῦ Θεοῦ ἐνανθρώπησιν»⁶⁹. Τὸ κέντρον δὲ τῆς παγκοσμίου ἱστορίας τῆς σωτηρίας κατέχει ὁ Λυτρωτὴς τοῦ κόσμου Ἰησοῦς Χριστός, δρῶν ἀπολυτρωτικῶς διὰ τῆς «σωτηρίου πᾶσιν ἀνθρώποις χάριτός» του καὶ ἐπὶ τῶν πρὸ αὐτοῦ καὶ ἐπὶ τῶν μετ' αὐτὸν ἀνθρώπων, «ἐπειδὴ αὐτὸς ἐστὶ καὶ ἀρχὴ καὶ μεσότης καὶ τέλος πάντων τῶν αἰώνων, τῶν παρελθόντων καὶ ὄντων καὶ ἐσομένων... Διὰ γὰρ τὸν Χριστόν, ἤγουν τὸ κατὰ Χριστόν μυστήριον, πάντες οἱ αἰῶνες καὶ τὰ ἐν αὐτοῖς τοῖς αἰῶσιν ἐν Χριστῷ τὴν ἀρχὴν τοῦ εἶναι καὶ τὸ τέλος εἰλήφασιν»⁷⁰. Ἐπομένως ὁ Ἰησοῦς Χριστός διὰ τῆς θείας σαρκώσεώς του ἀπέβη τὸ μοναδικὸν κέντρον πάντων τῶν αἰώνων καὶ ἀπάσης τῆς αἰωνιότητος, συνενῶν ἐν ἑαυτῷ οὐχὶ μόνον τὴν ἱστορίαν, ἀλλὰ καὶ τὴν προῖστορίαν καὶ τὴν μεθιστορίαν τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Τοιοῦτοτρόπως αὐτὸς εἶναι τὸ κέντρον ὅλης τῆς ἀνθρωπότητος καὶ πάντων τῶν ὄντων καὶ ὡς «πρωτότοκος πάσης τῆς κτίσεως», διότι «ἐν αὐτῷ

68. *Μ. Ἀθανασίου, Κατ' Ἀρειαν. II, 61. PG 26, 277. 361 - 364. Πρβλ. αὐτόθι III, 19. PG 26, 361*: «Ὡς γὰρ ἐνὸς ὄντος Υἱοῦ φύσει καὶ ἀληθινοῦ καὶ μονογενοῦς, γινόμεθα καὶ ἡμεῖς υἱοί, οὐχ ὡς ἐκεῖνος φύσει καὶ ἀληθείᾳ, ἀλλὰ κατὰ χάριν τοῦ καλέσαντος· καὶ ἄνθρωποι τυγχάνοντες ἀπὸ γῆς, θεοὶ χρηματίζομεν, οὐχ ὡς ὁ ἀληθινὸς Θεὸς ἢ ὁ τούτου Λόγος, ἀλλ' ὡς ἠθέλησεν ὁ τοῦτο χαρισάμενος Θεός». Πρβλ. καὶ *Πρὸς Σεραπίωνα II, 4. PG 26, 613*: «Εἰ δὲ καὶ θεοὶ τινες ἐκλήθησαν, ἀλλ' οὐ τῇ φύσει, ἀλλὰ μετουσίᾳ τοῦ Υἱοῦ».

69. *Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν, PG 91, 1084.*

70. *Μαξίμου Ὁμολογητοῦ, Πρὸς Θαλάσσιον περὶ διαφορῶν ἀπόρων τῆς θείας Γραφῆς 22, PG 90, 320. Πρβλ. καὶ Περὶ διαφορῶν ἀποριῶν, PG 91, 1308 ἐξ.*

καὶ δι' αὐτοῦ καὶ εἰς αὐτὸν ἐκτίσθη τὰ πάντα), «τὰ πάντα δι' αὐτοῦ καὶ εἰς αὐτὸν ἔκτισται», καὶ «αὐτός ἐστι πρὸ πάντων καὶ τὰ πάντα ἐν αὐτῷ συνέστηκε», καὶ «ἐν αὐτῷ εὐδόκησε . . . δι' αὐτοῦ ἀποκαταλλάξαι τὰ πάντα εἰς αὐτόν . . . ἐν ᾧ ἔχομεν τὴν ἀπολύτρωσιν» (Κολ. 1, 14 ἐξ.). Διότι ἀληθῶς «οὐκ ἔστιν ἐν ἄλλῳ οὐδενὶ ἢ σωτηρία, οὐδὲ γὰρ ὄνομά ἐστιν ἕτερον ὑπὸ τὸν οὐρανὸν τὸ δεδομένον ἐν ἀνθρώποις, ἐν ᾧ δεῖ σωθῆναι ἡμᾶς» (Πράξ. 4, 12), καθ' ὅσον «οὗτός ἐστιν ἀληθῶς ὁ σωτὴρ τοῦ κόσμου, ὁ Χριστός» (Ἰωάν. 4, 42), «ὅς ἐστι σωτὴρ πάντων ἀνθρώπων» (Α' Τιμ. 4, 10). Οὕτως, ἄρα, λόγῳ ἀφ' ἐνὸς μὲν τῆς ἐνότητος τῆς ἀνθρωπότητος, ἀφ' ἑτέρου δὲ τῆς παγκοσμιότητος τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας, ὁλόκληρος ἡ ἀνθρωπότης ἀποτελεῖ ἡδὴ ὄντολογικῶς τὸν «λαὸν τοῦ Θεοῦ», τὸν ἀγόμενον ὑπ' αὐτοῦ διὰ διαφορῶν μέσων καὶ ὁδῶν εἰς τὴν σωτηρίαν, συμφώνως πρὸς τὸ «μυστήριον τοῦ θελήματος αὐτοῦ, κατὰ τὴν εὐδοκίαν αὐτοῦ» (Ἐφεσ. 1, 9), χρησιμοποιοιμένων πρὸς τοῦτο ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ὡς προπαρασκευαστικὸν ἔδαφος καὶ ἐξωχριστιανικῶν θρησκευτῶν⁷¹. Καθ' ὅσον δὲν εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρχωσιν ἄνθρωποι φύσει ἐκτὸς τῆς σωτηρίου ἀκτίνος τῆς ἀπεριορίστου καὶ παντουργοῦ χάριτος καὶ λυτρωτικῆς ἐνεργείας τοῦ παντοδυνάμου Θεοῦ ἢ περιορισμοὶ αὐτῆς.

Ἄλλ' ἀνάγκη νὰ τονισθῇ ἐν τέλει, ὅτι ἡ παγκοσμιότης τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας εἶναι ἐν τῇ πραγματικότητι δυναμικὴ, παρεχομένης δυνατότητος σωτηρίας ὑπὸ τοῦ ἀποθανόντος ὑπὲρ πάντων Λυτρωτοῦ ἐξ ἀντικειμένου πρὸς πάντας τοὺς ἀνθρώπους. Οὗτοι ὅμως δέον ὅπως οἰκειοποιηθῶσι τὴν σωτηρίαν καὶ καταστήσωσιν αὐτὴν ὑποκειμενικὸν καὶ προσωπικὸν καὶ πραγματικὸν κτῆμα αὐτῶν δι' ἐλευθέρως συγκαταθέσεως τῆς βουλήσεως καὶ συνεργείας διὰ τῆς πίστεως καὶ τῶν ἀγα-

71. Κατὰ τὸν P. Kalilombe, αἱ ἐξω τῆς χριστιανικῆς θρησκείας καὶ Ἐκκλησίας θρησκείαι "should be seen, not so much as an adversary or a threat, but as the field within which her witness makes the good grain grow and bear fruit a hundredfold, while the tares are being pulled out and burnt". (The salvific value of African religions. Ἐν: Mission trends, No 5. Faith meets faith. Edited by G. Anderson, Th. Stransky, New York 1981, σ. 64 - 65).

θῶν ἔργων. Ὅθεν, ὑπαρχούσης παρὰ παντὶ ἀνθρώπῳ τῆς δι' ἀγάπης ἐνεργουμένης πίστεως πρὸς τὸν Θεόν, δωρεῖται ὑπ' αὐτοῦ πρὸς τὸν πιστεύοντα ἡ σωτηρία. Οὕτως οἱ ἄνθρωποι («σῶζονται χάριτι»), προσφερομένης αὐτοῖς τῆς σωτηρίας ὡς «δῶρον Θεοῦ, διὰ τὴν πολλὴν ἀγάπην αὐτοῦ, ἣν ἠγάπησεν» αὐτοῦς, ἅτε «πλούσιος ὢν ἐν ἐλέει» (Ἐφεσ. 2, 4 - 9). Ἄλλ' ὅμως καλεῖται ἐλευθέρως πᾶς ἄνθρωπος ὡς πρόσωπον πρὸς αὐτεξουσίαν ἐνεργητικὴν προσοικειώσιν τῆς σωτηρίας. Ἐπὶ τῶν Ὁρθοδόξων ἡ σωτηρία ἐκάστου ἀνθρώπου δὲν νοεῖται καὶ βιοῦται παθητικῶς μόνον, δίκην μαγικῆς τινος ἐπ' αὐτοῦ ἐνεργείας τῆς σωτηρίου χάριτος, ἀλλ' ἅμα καὶ ἐνεργητικῶς καὶ δυναμικῶς, νοουμένη ὡς ἐπαν-όρθωσις συνεργεῖα ἀμφοτέρων, ὡς δυναμικὴ καὶ συνεργητικὴ σωτηρία, καὶ οὐχὶ ὡς στατικὴ καὶ μηχανικὴ τοιαύτη, ὡς ἀμφοτερομερῆς καὶ οὐχὶ μονομερῆς, τελειομένη ὑπὸ τοῦ Ἁγίου Πνεύματος. Ἄνευ τῆς συνεργείας ταύτης ἡ ἀντικειμενικῶς ἐπιτελεσθεῖσα ὑπὸ τοῦ Σωτῆρος καὶ προσφερομένη σωτηρία κινδυνεύει νὰ παραμένη ἀπρόσληπτος καὶ ἀνενέργητος ὑποκειμενικῶς ἐκ μέρους τοῦ ἀνθρώπου, ὅστις οὐδόλως βιάζεται, ἀλλὰ δέον νὰ πεισθῆ ἑκουσίως καὶ νὰ συνεργασθῆ ἐλευθέρως μετὰ τῆς θείας χάριτος ἐν τῷ ἔργῳ τῆς προσοικειώσεως τῆς ἀτομικῆς σωτηρίας του. «Τὸ μὲν γὰρ ἀκούσιον οὐδὲ μόνιμον... τὸ δὲ ἑκούσιον μονιμώτερόν τε καὶ ἀσφαλέστερον». Ὡστε «τοῦ συναμφοτέρου χρεῖα πρὸς τὰς ἰάσεις· καὶ τῆς τῶν θεραπευομένων πίστεως καὶ τῆς τοῦ θεραπευτοῦ δυνάμεως· οὐκ ἐνδέχεται τὸ ἕτερον, τοῦ συζύγου ἐλλείποντος»⁷². Ἀλλὰ παρὰ τὴν ὁμολογουμένως ἀναγκαίαν ταύτην συνεργεῖαν τοῦ ἀνθρωπίνου παράγοντος ἐν τῷ ἔργῳ τῆς προσωπικῆς οἰκειώσεως τῆς σωτηρίας, αὕτη ἐν ἐσχάτῃ ἀναλύσει εἶναι «οὐ τοῦ θέλοντος οὐδὲ τοῦ τρέχοντος, ἀλλὰ τοῦ ἐλεοῦντος Θεοῦ» (Ρωμ. 9, 16), ἀλλ' ὑπὸ τὴν πατερικὴν ἔννοιαν, καθ' ἣν «τὸ πλεόν, σχεδὸν δὲ καὶ τὸ πᾶν τοῦ Θεοῦ ἐστίν, ἡμῖν δὲ μικρόν τι ἀφῆκεν»⁷³.

72. Γρηγορίου Ναζιανζηνοῦ, Λόγ. 30, 10. 25. PG 36, 116. 161.

73. Ἰωάννου Χρυσοστόμου, Εἰς Ψαλμ. 115, 2. PG 55, 322.

ZUSAMMENFASSUNG

In diesem Vortrag wird folgendes Theologumenon untersucht: Ist das Heil in Christo ausschliesslich den Gläubigen, die innerhalb der Kirche getauft wurden, vorbehalten, oder wird es vom gerechten Gott, der die Liebe ist (cf. 1 Joh 4, 8) und als Vater der Menschen das Heil aller Menschen will (cf. 1 Tim 2, 4), auch auf die ausserhalb der Kirche lebenden heterodoxen Christen und die Nichtchristen, die einer anderen Religion angehören, wegen ihres Glaubens an Gott und ihres tugendhaften Lebens aber heilsfähig sind, ausgedehnt?

Auf Grund der Lehre der Heiligen Schrift und der Heiligen Überlieferung der Kirche, wie auch der propädeutischen Aufgabe der ausserchristlichen Religionen, die von der Orthodoxie anerkannt werden, glauben wir, dass Gott das Heil allen Menschen anbietet, indem er in der Tiefe der menschlichen Seele wirkt und zum Heil einlädt. Die Menschen können auf Grund ihrer Freiheit diese Einladung im Glauben annehmen oder sie ignorieren. Das dem göttlichen Willen positive oder negative Entgegenkommen des freien Willens der Menschen (auch der Nichtchristen) enthält in sich einen Heilswert und eine Heilskraft, da es einen übernatürlichen und heilbringenden Glauben an Gott den Schöpfer, den Vorseher, Heilbringer und Belohner hervorruft (cf. Hebr 11, 6). Das gilt sowohl für die Zeit vor als auch nach Christus, für Christen und Nichtchristen, Nichtgläubige und Häretiker, in welchem Erdteil und unter welchen Lebens- und Existenzbedingungen sie auch immer in ihrer eigenen Religion oder Häresie leben. Es handelt sich um einen übernatürlichen Ruf und Eingriff Gottes dem Menschen gegenüber. Diejenigen, die diesen Ruf frei annehmen, treten unter dem Einfluss der heilbringenden Gnade, die sie zum Heil in Christo führt, in eine übernatürliche Kommunion mit Gott ein. Das ist möglich, weil sich keine Menschen von Natur aus ausserhalb der grenzenlosen, allmächtigen Gnade und heilbringenden Aktivität Gottes befinden, und es keine Einschränkung dieser göttlichen Aktivität gibt.

Daraus ergibt sich, dass die heilbringende Gnade Gottes das Heil dieser gottesfürchtigen und heilsfähigen Menschen auf Grund ihres übernatürlichen Glaubens bewirkt. Gott kennt nämlich auch andere Mittel und bedient sich anderer, uns unbekannter Methoden und Wege, um die gottesfürchtigen «Menschen Gottes», die sich wegen schuldloser Verirrung und unwiderstehlicher Schwäche ausserhalb der Kirche befinden und für die es daher nicht möglich ist, die Wahrheit zu kennen, zu sich zu ziehen. Diese Menschen können also ihren übernatürlichen, heilbringenden Glauben — der durch die göttliche Gnade begründet ist — auf die wenigen richtigen Lehren, die ihre eigene Religion enthält, stützen, die Klemens von Alexandrien und andere als «Samen der Wahrheit» und «Werke göttlicher Vorsehung» bezeichneten. Ferner können sie die heilbringende Gnade Christi, die ihnen von Gott angeboten wird, frei annehmen, indem sie gemäss den natürlichen moralischen Geboten des Gewissens leben und dadurch «das Werk des Gesetzes» aufzeigen, welches «in ihr Herz geschrieben ist; ihr Gewissen bezeugt es ihnen» (Röm 2, 14 f).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ἐπισκόπου Ἀνδροῦσης Ἀναστασίου Γιαννουλάτου, *Various Christian approaches to the other Religions*, Athens 1971.
- Τοῦ αὐτοῦ, *Πρὸς παγκόσμιον κοινότητα*, Ἀθήναι 1976.
- G. Anderson - T. Stransky, *Faith meets faith. Mission Trends No 5*. New York 1981.
- A. Anwander, *Die Religionen der Menschheit*, Freiburg 1949.
- J. V. Bainvel, *Hors de l'Eglise pas de salut*, Paris 1913.
- J. Beckmann, *Weltkirche und Weltreligionen*, Freiburg 1960.
- E. Benz - M. Nambara, *Das Christentum und die nichtchristlichen Hochreligionen. Begegnung und Auseinandersetzung. Eine internationale Bibliographie*. Leiden 1960.
- W. Böld, *Das Problem der Absolutheit des christlichen Heilsweges. Ἐν: Kirche in der ausserchristlichen Welt*. Regensburg 1967.
- A. C. Bouquet, *The christian Faith and non-christian Religions*, Nisbet 1958.
- E. Brunner, *Die Christusbotschaft im Kampf mit den Religionen*, Stuttgart 1931.
- A. Bsteh, *Zur Frage nach der Universalität der Erlösung*, Wien 1966.
- L. Capéran, *Le problème du salut des infidèles*, 2 vol., Paris 1934.
- Y. Congar, *Vaste monde ma paroisse. Vérité et dimension du salut*. Paris 1959.
- Τοῦ αὐτοῦ, *Ausser der Kirche kein Heil*, Essen 1961.
- E. Cornélis, *Valeurs chrétiennes des religions non-chrétiennes*, Paris 1965.
- G. M. Cottier - J. Dournes - H. Maurier etc., *Les relations de l'Eglise avec les religions non chrétiennes. Déclaration "Nostra aetate"*. Paris 1966.
- K. Cragg, *The Christian and other Religions. The measure of Christ*. London 1977.
- O. Cullmann, *Le salut dans l'histoire*, Neuchâtet 1966.
- J. A. Cuttat, *La rencontre des religions*, Paris 1953.
- J. Daniélou, *Le mystère du salut des nations*, Paris 1948.
- Τοῦ αὐτοῦ, *Les saints païens de l'Ancien Testament*, Paris 1956.

- Το ὄ αὐτοῦ*, *Le problème théologique des religions non-chrétiennes.* Ἐν : *Archivio di Filosofia, Metafisica ed esperienza religiosa.* Roma 1956.
- E. C. Dewick*, *The christian attitude to other religions*, 1953.
- E. Dhannis - M. Dhavamony - J. Goetz*, etc., *L'Eglise et les religions*, Rome 1966.
- J. Dournes*, *Dieu aime le païens*, Paris 1963.
- I. Δρούλια*, *Αἰώνιες ἀναζητήσεις καὶ ἀνάλογες θεωρήσεις (τοῦ ὄντως ὄντος)*, Ἀθήναι 1981.
- A.-M. Du barle*, *La manifestation naturelle de Dieu d'après l'Écriture*, Paris 1976.
- F. Edgar*, *La grâce dans les religions païennes.* Ἐν : "Études Franciscaines" 1959.
- D. Elwood* (ed.), *What Asian Christians are thinking*, Philippine 1976.
- J. C. Fenton*, *Extra Ecclesiam nulla salus.* Ἐν : "The American Eccl. Review" 110 (1944) 300 ἔξ. καὶ 124 (1951) 124 ἔξ.
- K. Forster* (ed.), *Das Christentum und die Weltreligionen.* Studien und Berichte der Katholischen Akademie in Bayern, Heft 27, Würzburg 1965.
- H. Fries*, *Absolutheitsanspruch des Christentums.* Ἐν : *Lexikon für Theologie und Kirche I*, 71 - 74.
- Το ὄ αὐτοῦ*, *Das Christentum und die Religionen der Welt.* Ἐν : *Das Christentum und die Weltreligionen*, Würzburg 1965.
- J. Frisque*, *Hors de l'Eglise il n'y a pas de salut.* Ἐν : "Eglise vivante" 7 (1955) 98 - 107.
- S. Harent*, *Salut des infidèles.* Ἐν : *Dictionnaire de Théologie Catholique VII - II* (1923) 1726 - 1930.
- F. Heiler*, *Die Religionen der Menschheit in Vergangenheit und Gegenwart*, Stuttgart 1962.
- Το ὄ αὐτοῦ*, *Das Christentum und die Religionen.* Sonderdruck aus *Einheit des Geistes*, Jahrbuch der Evangelischen Akademie der Pfalz 1964.
- J. Hessen*, *Der Absolutheitsanspruch des Christentums*, München - Basel 1963.
- J. Hick* (ed.), *Christianity and other Religions. Selected Readings.* London 1980.
- E. Hillmann*, *The Wider - Ecumenism. Anonymous Christianity and the Church*, London 1968.

- E. Hugon, *Les salut des païens*. 'Εν: "Revue Théologique" 5 (1905) 381 - 397.
- Τοῦ αὐτοῦ, *Hors de l'Eglise point de salut*, Paris 1914.
- H. Glasenapp, *Παγκόσμιος ἱστορία τῶν θρησκειῶν* (μετάφρ. Ν. Βρεττάκου) Ἀθήναι ἄ. χρ.
- H. Gollwitzer, *Ausser Christus kein Heil? (Johannes 14, 6)*. 'Εν: *Anti-judaismus im Neuen Testament?*, 1976.
- Ch. Journet, *Hors de l'Eglise point de salut*. 'Εν: "Nova et vetera" 1940, σ. 61 - 90.
- P. Kalilombe, *The salvific value of African religions*, ἐν: G. Anderson - Th. Stransky, *Faith meets fait*, New York 1981, σ. 50 - 68.
- F. W. Kantzenbach, *Le fondement ecclésiologique du salut des non-chrétiens*. 'Εν: "Oecumenica" 1967.
- I. Καρμίρη, *Ἡ παγκοσμιότης τῆς ἐν Χριστῷ σωτηρίας*, Ἀθήναι 1981.
- Τοῦ αὐτοῦ, *Δογματικῆς τμημα Ε'*. Ὁρθόδοξος Ἐκκλησιολογία. Ἀθήναι 1973.
- O. Karrer, *Das Religiöse in der Menschheit und das Christentum*, Freiburg i. Br. 1934.
- Τοῦ αὐτοῦ, *Die Weltreligionen im Licht des Christentums*. 'Εν: "Theologische Quartalschrift" 135 (1955) 295 - 319.
- J. J. King, *The necessity of the Church for salvation in selected theological writings of the past century*, Washington 1960.
- F. Köniq, *Christus und die Religionen der Erde*, τ. I - III, Freiburg 1951 ἔ.
- Lebachet, *Le problème du salut des infidèles*. 'Εν: "Études" 136 (1913) 721 - 737. 137 (1913) 37 - 55.
- P.-A. Liégé, *Le salut des "autres"*. 'Εν: "Lumière et vie" 18 (1954) 13 - 50.
- R. Lombardi, *The salvation of the unbeliever*, London 1956.
- De H. Lubac, *Les religions humaines d'après les Pères de l'Eglise*. 'Εν: "Paradoxe et mystère de l'Eglise", Paris 1967, σ. 120 - 163.
- A. Luneau, *L'histoire du salut chez les Pères de l'Eglise*, Paris 1964.
- Τοῦ αὐτοῦ, *Pour aider au dialogue: Les Pères et les religions non chrétiennes*. 'Εν: "Nouvelle Revue Théologique" 99 (1967) 821 - 841, 914 - 939.
- J. Mausbach, *Die ausserordentliche Heilswege für die gefallene Menschheit und der Begriff des Glaubens*. 'Εν: "Katholik" 80 (1900) 251 - 271, 306 - 341, 401 - 425.

- J. Mouroux, L'incroyant et le salut par la foi. 'Εν: "Parole et Mission" 2 (1959) 34 - 53.*
- S. Neill, Salvation tomorrow, Nashville 1976.*
- N. Νησιώτοϋ, Φιλοσοφία τῆς θρησκείας καὶ φιλοσοφικὴ θεολογία, Ἀθῆναι 1965.*
- Th. Nikolaou, Die Grenzen der Kirche in der Sicht der Orthodox - Katholischen Kirche. 'Εν: "Ökumenische Rundschau" 1972, Heft 3.*
- H. Nys, Le salut sans l'Évangile. Étude historique et critique du problème du "salut des infidèles" dans la littérature théologique récente (1912 - 1964), Paris 1966.*
- Τοῦ ἀὐτοῦ, Die Liebe zu Gott in den nichtchristlichen Religionen, München 1950.*
- I. Ortega, De vocatione omnium gentium in salutem. Manila 1946.*
- R. Otto, Das Heilige, München 1963.*
- W. Pannenberg, Heilsgeschehen und Geschichte. 'Εν: Grundfragen systematischer Theologie, Gesammelte Aufsätze, Göttingen 1967.*
- A. Παρασκευοπούλου, Αἱ θρησκείαι. Ἱστορικὴ ἔκθεσις καὶ ἀνάλυσις τῶν θρησκειῶν τῆς ἀνθρωπότητος. Ἀθῆναι 1971.*
- L. Philippidis, Religionsgeschichte als Heilsgeschichte in der Weltgeschichte, Athen 1953.*
- G. Philips, La grâce des justes de l'Ancien Testament, Bruges - Louvain 1948.*
- P. R. Pies, Die Heilsfrage der Heiden, Aachen 1925.*
- K. Rahner, Das Christentum und die nichtchristlichen Religionen. 'Εν: "Schriften zur Theologie", V, 1962, σ. 136 - 158.*
- Τοῦ ἀὐτοῦ, Weltgeschichte und Heilsgeschichte, ἀπόθι, σ. 115 - 135.*
- Τοῦ ἀὐτοῦ, Natur und Gnade, ἀπόθι, IV, σ. 209 - 236.*
- A. Παντοσαβλίεβιτς, Τὸ μυστήριον τῆς σωτηρίας κατὰ τὸν ἅγιον Μάξιμον τὸν Ὁμολογητὴν, Ἀθῆναι 1975.*
- J. Ratzinger, Das Problem der Absolutheit des christlichen Heilsweges. 'Εν: "Kirche in der ausserchristlichen Welt". Regensburg 1967, σ. 7 - 30.*
- K. H. Renckstorf, Die eine Kirche aus Juden und Heiden. 'Εν: "Viva vox evangelii", München 1951, σ. 231 - 240.*
- A. Retif - P. Lamarche, Das Heil der Völker. Israels Erwählung und die Berufung der Heiden im Alten Testament. Düsseldorf 1960.*

- J. Rivière*, *Le dogme de la rédemption*, Paris 1905, 1931, 1936. Louvain 1937.
- Τοῦ αὐτοῦ*, *Le salut des infidèles*. 'Εν: "Revue Apologétique" 61 (1935) 129 - 142.
- A. Röper*, *Die anonymen Christen*, Mainz 1963.—*Sind Heiden Christen?* Köln 1964.
- W. Scheller*, *Die Absolutheit des Christentums. Ihr Sinn und ihre Berechtigung*. Göttingen 1929.
- H. R. Schlette*, *Die Religionen als Thema der Theologie*, Freiburg 1963. — *Die Konfrontation mit den Religionen. Eine philosophische und theologische Einführung*. Köln 1964. — *Colloquium salutis. Christen und Nichtchristen heute*. Köln 1965.
- M. Schlunk*, *Die Weltreligionen und das Christentum*, Gütersloh 1932.
- H. Schuster*, *Der christliche Glaube und die Religionen der Völker*, Frankfurt 1951.
- A. Schweitzer*, *Das Christentum und die Weltreligionen*, München 1925.
- A. Seitz*, *Die Heilsnotwendigkeit der Kirche nach der altchristlichen Literatur bis zur Zeit des hl. Augustinus*, Freiburg 1903.
- E. Sharpe*, *Not to destroy but to fulfil*, Lund 1965.—*Comparative Religion. A History*, New York 1975.—*Faith meets faith*, London 1977.
- M. Simon*, *Les saints d'Israël dans la dévotion de l'Eglise ancienne*, ἐν: *Rev. Hist. Phil. Rel.*, 1954.
- R. H. Slater*, *Christian Attitude to other religions*. 'Εν: "Canadian Journal of Theology" 4 (1956) 215 - 224.
- W. C. Smith*, *Towards a World Theology*. Philadelphia 1980.
- B. Stoeckle*, *L'humanité extra-biblique*. 'Εν: *Mysterium salutis*", τ. 8, Paris 1970.
- Τοῦ αὐτοῦ*, *Théologie der Menschheitsgeschichte vor Christus. Die ausser-biblische Menschheit*. 'Εν: "Mysterium salutis", τ. II: *Die Heilsgeschichte vor Christus. Einsiedeln - Zürich - Köln* 1967, σ. 1023 - 1073.
- van H. Straelen*, *Our Attitude towards other Religions*, Tokyo 1965. — *The catholic encounter with world religions*, London 1966.

- A. Θεοδώρου, *Αἱ περὶ σωτηρίας τῶν ἀπίστων ἀντιλήψεις τῆς συγχρόνου Ῥωμαιοκαθολικῆς Θεολογίας*, Ἀθήναι 1975.
- P. Tillich, *Christianity and the encounter of the World Religions*, New York 1962.
- A. J. Toyne, *Christianity and non-christian faiths*. Ἐν: "Union Seminary Quarterly Review" 1956, σ. 3 - 12.— *Christianity among the religions of the world, 1957*.— *Das Christentum und die Religionen der Welt*, Gütersloh 1959.
- M. Φαράντοβ, *Ἡ θρησκεία. Δογματικὴ θεώρησις*. Ἀθήναι 1978.
- A. Χαστούπη, *Ὀὐσία τῆς θρησκείας*, Ἀθήναι 1971.
- M. Vereno, *Menschheitsüberlieferung und Heilsgeschichte*, Salzburg 1960.
- G. F. Vicedom, *Jesus Christus und die Religionen der Welt*, Wuppertal 1966.
- H. Waldenfels, *Anmerkungen zum Gespräch der Christenheit mit der nichtchristlicher Welt*. Ἐν: "Kirche in der ausserchristlicher Welt". Regensburg 1967, σ. 95 - 141.
- B. Welte, *Christentum und die Religionen der Welt*. Ἐν: "Christlicher Glaube in moderner Gesellschaft, Vol. 26. Freiburg 1980.
- D. Wiederkehr, *Die Aussagen der heutigen katholischen Theologie über die nichtchristlichen Religionen*. Ἐν: "Missionsjahrbuch der Schweiz" 1966, σ. 6 - 28.
- J. Witte, *Das Christentum und die anderen Religionen der Erde*. Ἐν: "Neue Allgemeine Missionszeitschrift" 1930, σ. 33 - 39, 78 - 87, 119 - 126.
- L. Zander, *Ecclesia extra Ecclesiam*. Ἐν: "Kerygma und Dogma" 6 (1960) 214 ἐξ.
-